Bernhard Schlink

SKAITOVAS

VAGA

Bernhard Schlink

SKAITOVAS

Iš vokiečių kalbos vertė
REGINA IVANAUSKIENĖ

UDK 830-3
Sc42

Bernhard Schlink DER VORLESER
Diogenes, Zürich, 1997

Knygos išleidimą rėmė
INTER NATIONES, Bona

All rights reserved Copyright
© 1995 by Diogenes Verlag AG Zürich
© Vertimas į lietuvių kalbą
Regina Ivanauskienė
© Leidykla VAGA, 2000

ISBN 5-415-01522-1

PIRMA DALIS

I

Būdamas penkiolikos susirgau gelta. Liga prasidėjo rudenį ir baigėsi pavasarį. Juo labiau šalo oras ir trumpėjo senųjų metų dienos, juo ėjau silpnyn. Tik prasidėjus naujiesiems ėmiau sveikti. Sausis buvo šiltas ir mama pataisė man guolį balkone. Mačiau dangų, saulę, debesis ir girdėjau kieme žaidžiant vaikus. Vieną ankstyvą vasario vakarą išgirdau kieme giedant juodąjį strazdą.

Mano pagrindinis maršrutas vedė iš Gėlių gatvės, kurioje gyvenome amžių sandūroje statyto gremėzdiško namo antrajame aukšte, į Stoties gatvę. Ten vieną spalio rytą pakeliui iš mokyklos į namus sublogavau. Jau kelios dienos jaučiausi silpnai, taip silpna man dar niekuomet nėra buvę. Kiekvienas žingsnis reikalavo pastangų. Namuose ar mokykloje lipdamas laiptais vos besilaikiau ant kojų. Valgyti taip pat nesinorėjo. Net jei išalkęs sėsdavau prie stalo, greitai imdavau bjaurėtis maistu.

Rytais nubusdavau išdžiūvusia burna ir jausdamasis, lyg mano vidaus organai būtų apsunkę ir ne vietoje. Gėdijausi savo silpnumo. Ypač gėda buvo vemti. Dar niekada gyvenime man nebuvo taip nutikę. Burna prisipildė, bandžiau ryti, sučiaupiau lūpas, prispaudžiau ranką prie lūpų, bet iš burnos pro pirštus prasiveržė. Paskui atsirėmiau į namo sieną, žiūrėjau į vėmalus po kojomis ir sunkiai rijau šviesias gleives.

Moteris, kuri pasišovė man padėti, buvo kone šiurkšti. Ji paėmė mane už rankos ir nuvedė per tamsų namo įėjimą į kiemą. Aukštai, nuo lango iki lango, buvo ištemptos virvės ir kabojo skalbiniai. Kieme riogsojo sukrauta mediena, pro atlapas dirbtuvės duris žviegė pjūklas ir lėkė pjuvenos. Greta durų į kiemą buvo vandens čiaupas. Moteris jį atsuko, pirmiausiai nuplovė man ranką, paskui į rieškutes pylėsi vandenį ir prausė man veidą. Veidą nusišluosčiau nosine.

– Paimk kitą!

Šalia vandens čiaupo stovėjo du kibirai, ji čiupo vieną ir prileido į jį vandens. Aš paėmiau, prisipyliau antrąjį ir nusekiau įėjimu jai iš paskos. Moteris plačiai užsimojo, vanduo šliūkštelėjo ant šaligatvio ir nuplovė vėmalus į nutekamąjį griovį. Ji paėmė man iš rankos kibirą ir šaligatviu paleido dar vieną vandens srautą.

Moteris atsitiesė ir pamatė, kad verkiu.

– Berneliuk, – tarė ji nustebusi, – berneliuk.

Ji mane apkabino. Kažin ar buvau kiek aukštesnis už ją, jaučiau jos krūtis ties savo krūtine, ankštame glėbyje užuodžiau blogą savo burnos bei šviežią jos prakaito kvapą ir nežinojau, kur dėti rankas. Nustojau verkęs.

Moteris paklausė, kur gyvenu, koridoriuje pastatė kibirus ir parvedė mane namo. Ji ėjo greta, vienoje rankoje nešdama mano kuprinę, kita laikydama mane už rankos. Nuo Stoties gatvės iki Gėlių gatvės netoli. Ji ėjo greitai bei ryžtingai ir man buvo nesuku žengti į kojų. Prie mūsų namo ji atsisveikino.

Tą pačią dieną mama pakvietė gydytoją, kuris diagnozavo man geltą. Kažkurią dieną apie tą moterį papasakojau mamai. Nemanau, jog būčiau pas ją kada užsukęs. Bet mano mamai atrodė savaime suprantamas dalykas, kad, kai tik pajėgsiu, turėsiu iš savo kišenpinigių nupirkti puokštę gėlių, jai prisistatyti ir padėkoti. Taigi vasario pabaigoje nuėjau į Stoties gatvę.

II

To namo Stoties gatvėje šiandien jau nebėra. Nežinau, kada ir kodėl jį nugriovė. Daug metų nebuvau gimtajame mieste. Naujasis namas, statytas septintąjį ar aštuntąjį dešimtmetį, yra penkių aukštų su pristatyta mansarda, be erkerių, balkonų, šviesiai ir lygiai nutinkuotas. Daug skambučių rodo, kad jame daug nedidelių butų. Butų, į kuriuos įsikeliama ir iš kurių išsikraustoma, panašiai kaip imami ir grąžinami nuomojami automobiliai. Pirmame aukšte šiuo metu veikia kompiuterių parduotuvė; anksčiau ten buvo vaistinė, maisto prekių parduotuvė ir vaizdajuosčių nuoma.

Būdamas tokio pat aukščio, senasis namas buvo keturių aukštų; pirmasis statytas iš šlifuoto smiltainio blokelių, o trys kiti – degtų plytų mūro su smiltainio erkeriais, balkonais ir langų apvadais. Į pirmą aukštą ir į laiptinę vedė keletas iš apačios į viršų siaurėjančių laiptelių, iš abiejų pusių apjuostų mūro sienelėmis su geležiniais turėklais, apačioje užsibaigiančiais sraigės pavidalo ornamentu. Iš abiejų durų pusių stovėjo po koloną, o iš architravo kampų vienas liūtas žvelgė į vieną Stoties gatvės pusę, o antras – į kitą. Įėjimas į namą, per kurį moteris įvedė mane į kiemą prie vandens čiaupo, buvo šalutinis.

Dar būdamas mažas įsidėmėjau tą namą. Jis išsiskyrė iš kitų namų. Jei jis būtų masyvesnis ir platesnis, tardavau sau, gretimiems namams tektų pasislinkti į šoną ir padaryti jam vietos. Viduje įsivaizdavau laiptinę su stiuko lipdiniais, veidrodžiais ir rytietiškais raštais margintu kiliminiu taku, kurį ant laiptų prilaiko iki blizgesio nušveisti žalvario skersiniai. Maniau, poniškame name turėtų gyventi poniški žmonės. Bet kadangi namas nuo senumo ir traukinių dūmų buvo patamsėjęs, ko gero, ir poniškieji jo gyventojai taip pat niūrūs, keisti, gal kurti ar nebyliai, kuproti ar šlubiai.

Vėlesniais metais vis sapnuodavau tą namą. Sapnai būdavo panašūs, vieno sapno ir vienos temos variacijos. Einu per svetimą miestą ir išvystu tą namą. Jis stovi namų eilėje man nežinomoje miesto dalyje. Einu toliau, sutrikęs, jog atpažįstu namą, bet nepažįstu tos miesto dalies. Tuomet man topteli, kad tą namą esu matęs, bet tai ne Stoties gatvė gimtajame mieste, o kitas miestas ar kita šalis. Pavyzdžiui, sapnuoju esąs Romoje, matau ten tą namą ir prisimenu jau matęs jį Berne. Šis susapnuotas prisiminimas mane nuramina; pamatyti tą patį namą kitoje aplinkoje man nė kiek nekeista, kaip ir atsitiktinai sutikti seną draugą svetur. Aš apsisuku, grįžtu prie namo ir užlipu laiptais. Noriu įeiti. Nuspaudžiu rankeną.

Jei namą pamatau užmiestyje, sapnas trunka ilgiau, užtat geriau prisimenu jo detales. Važiuoju automobiliu. Dešinėje regiu namą ir važiuoju toliau, iš pradžių suglumęs tik dėl to, kad namas, kuris, be abejo, turėtų būti miesto gatvėje, stovi plyname lauke. Tuomet prisimenu jį jau matęs ir jaučiuosi dar labiau sutrikęs. Kai prisimenu, kur jau esu jį regėjęs, apsisuku ir važiuoju atgal. Kelias sapne visuomet tuščias, galiu apgręžti automobilį, žvygindamas padangas, ir dideliu greičiu lėkti atgal. Bijau pavėluoti, tad važiuoju dar greičiau. Paskui pamatau jį. Aplink namą plyti laukai: Pfalce rapsai, javai arba vynuogės, Provanse – levandos. Vietovė lygi, kartais kiek kalvota. Jokių medžių. Diena labai šviesi, šviečia saulė, ribuliuoja oras ir nuo kaitros tviska kelias. Namo aklasienės daro uždarumo, neprieinamumo įspūdį. Tai galėtų būti kokio nors namo gaisrasienės. Namas ne ką niūresnis nei Stoties gatvėje. Tik langai visiškai apdulkėję ir pro juos kambariuose nieko nematyti, netgi užuolaidų. Namas aklas.

Sustoju kelkraštyje ir per gatvę einu įėjimo link. Nieko nematyti, negirdėti, netgi tolumoje ūžiančios mašinos, vėjo ar paukščio. Pasaulis negyvas. Užlipu laiptais ir nuspaudžiu rankeną.

Bet durų neatidarau. Nubundu ir žinau tik tiek, kad buvau paėmęs už rankenos ir ją nuspaudžiau.

Tuomet atmintyje atgyja visas sapnas ir prisimenu jau jį sapnavęs.

III

Tos moters pavardės nežinojau. Su puokšte rankoje neryžtingai stoviniavau priešais duris su skambučių mygtukais. Norėjosi apsigręžti ir eiti sau. Bet tuo metu iš namo išėjo vyras, paklausė, ko aš ieškąs, ir nurodė ponią Šmic trečiame aukšte.

Jokių stiuko lipdinių, jokių veidrodžių, jokio kiliminio tako. Ankstesnysis kuklus, su fasado prašmatnumu nė nepalyginamas laiptinės grožis buvo seniai dingęs. Raudoni laiptų pakopų dažai per vidurį nutrypti, šviesiai žalias su įspaustais raštais linoleumas, kuriuo iki pečių aukščio buvo iškljuotos laiptinės sienos, nutriušęs, o turėkluose, trūkstamų strypų vietose – įtemptos virvės. Tvyrojo ploviklių kvapas. O gal visa tai pastebėjau tik vėliau. Visuomet būdavo vienodai varginga, vienodai švaru ir visuomet būdavo juntamas tas pats ploviklių kvapas, kartais sumišęs su kopūstų ar pupelių, kepsnio ar virinamų skalbinių kvapu. Kitų namo gyventojų aš nepažinojau, tik tuos kvapus, demblius priešais butų duris ir lenteles su pavardėmis po

skambučių mygtukais. Nepamenu, kad būčiau laiptinėje kada sutikęs kokį namo gyventoją.

Taip pat nebeprisimenu, kaip su ponia Šmic pasisveikinau. Tikriausiai buvau pasiruošęs kokius du tris sakinius apie savo ligą, jos pagalbą bei mano padėką ir juos susakiau. Ji mane nusivedė į virtuvę.

Virtuvė buvo didžiausia buto patalpa. Joje stovėjo viryklė ir kriauklė, vonia ir vonios kolonėlė, stalas ir dvi kėdės, virtuvinė spinta, drabužių spinta ir kušetė. Kušetę dengė raudonas aksominis užklotas. Virtuvė buvo be langų. Šviesa patekdavo pro durų, išeinančių į balkoną, stiklus. Šviesos nedaug – šviesu būdavo tik tuomet, kai balkono durys būdavo atdaros. Tada iš stalių dirbtuvės kieme girdėdavosi pjūklo žviegimas ir kvepėdavo medžiu.

Bute dar buvo mažas, siauras gyvenamasis kambarys su indauja, stalu, keturiomis kėdėmis, krėslu aukšta atkalte ir krosnimi. Tas kambarys žiemą būdavo beveik nešildomas, o ir vasarą beveik niekuomet nenaudojamas. Langas išėjo į Stoties gatvę su vaizdu į buvusios geležinkelio stoties teritoriją, kuri buvo visa išrausta ir kurioje šen bei ten jau buvo matyti klojami naujų teismo rūmų ir įstaigų pastatų pamatai. Galiausiai butui priklausė dar ir belangis tualetas. Jei dvokė tualete, dvokė ir koridoriuje.

Taip pat nebepamenu, apie ką mudu virtuvėje kalbėjomės. Ponia Šmic laidė; ant stalo ji buvo pasitiesusi vilnonę antklodę bei paklodę, ėmė iš krepšio vieną skalbinį po kito, jį laidė, lankstė ir dėjo ant vienos kėdės. Ant kitos kėdės sėdėjau aš. Ji lygino ir savo apatinius baltinius, nenorėjau į tą pusę žiūrėti, bet negalėjau nukreipti akių. Ji buvo apsirengusi mėlynu, berankoviu chalatu mažais neryškiais rausvais žiedeliais. Pečius siekiantys pelenų spalvos plaukai ant sprando buvo susegti sege. Nuogos rankos buvo baltos. Moters judesiai, imant laidynę, ją vedžiojant, statant į vietą, paskui lankstant ir dedant į šalį skalbinius, buvo lėti ir tikslūs. Taip pat lėtai ir tiksliai judėjo ir ji pati, lenkėsi bei tiesėsi. Aną jos veidą mano atmintyje dengia jos vėlesnių laikų veidai. Jei atgaivinu atmintyje ją tokią, kokia buvo kadaise, ji išplaukia be veido. Man tenka jį rekonstruoti. Aukšta kakta, atsikišę skruostikauliai, melsvos akys, putnios, lygios, be išlinkio lūpos, masyvus smakras. Platus, grubokas moteriškas veidas. Žinau, kad jis man atrodė gražus. Bet to grožio dabar nematau.

IV

– Luktelėk, – tarė ji, kai atsistojau ir ketinau eiti, – man taip pat reikia kilti, tad galelį paėjėsiu drauge.

Aš lūkuriavau prieškambaryje. Durys buvo kiek praviros. Ji nusirengė chalatą ir stovėjo žalsvu apatinuku. Ant kėdės atkaltės kabojo pora kojinių. Ji paėmė vieną kojinę ir pakaitomis, tai viena, tai kita ranka, suvyniojo ją į ritinėlį. Moteris balansavo ant vienos kojos, į jos kelį atrėmusi kitos kojos kulną, pasilenkė į priekį, suvyniotą kojinę užmovė ant kojos pirštų, remdamasi jais į kėdę, tempė kojinę ant blauzdos, kelio ir šlaunies, pasilenkė į šoną ir prisegė kojinę prie laikiklių. Paskui ji išsitiesė, nukėlė pėdą nuo kėdės ir paėmė kitą kojinę.

Negalėjau atplėšti nuo jos akių. Nuo jos sprando, pečių, nuo krūtų, kurias apatinukas veikiau gaubė, nei slėpė, nuo užpakalio, ant kurio išsitempė apatinis, kai ji rėmėsi pėda į kelį ir paskui statė ją ant kėdės, nuo jos kojos, pradžioje nuogos ir baltos, paskui mirguliuojančios kojinės šilku.

Ji pajuto mano žvilgsnį, stabtelėjo imdama kitą kojinę, atsisuko durų pusėn ir pažvelgė man į akis. Nežinau, kaip ji žvelgė – stebėdamasi, klausdama, suprasdama, priekaištaudama. Išraudau.

Akimirką stovėjau liepsnojančiu veidu. Paskui nebeištvėriau, išpuoliau iš buto, nuskriejau laiptais ir išlėkiau iš namo.

Ėjau palengva. Stoties gatvė, Hoiserio gatvė, Gėlių gatvė – daugelį metų tai buvo mano kelias į mokyklą. Pažinojau kiekvieną namą, kiekvieną sodą ir kiekvieną tvorą: tą, kurią kasmet naujai perdažydavo, tą, kurios lentos buvo tokios papilkusios ir sutręšusios, kad galėjau suspaudęs ranka sutrupinti, geležines tvoras, palei kurias vaikystėje bėgdamas su lazda skambindavau virbais, ir aukštą degtų plytų mūro tvorą, už kurios įsivaizdavau esant ką nuostabaus ar kraupaus, kol paaugęs pajėgiau ant jos užsikarti ir išvydau nykias apleistų gėlių, uogų ir daržovių lysvių eiles. Man buvo pažįstamas gatvės netašytų akmenų grindinys bei jos dervos danga ir šaligatvio plytelių, bangelėmis sudėtų bazalto trinkelių, dervos ir skaldos kaita.

Viskas man buvo pažįstama. Kai nustojo daužytis širdis ir atvėso veidas, nutikimas tarp virtuvės ir prieškambario buvo labai nutolęs. Aš niršau. Pabėgau lyg vaikas, užuot pasitikėjęs savimi, kaip norėtųsi. Buvau nebe devynerių, buvau penkiolikos. Šiaip ar taip, man buvo mįslė, kaip turėtų reaguoti pasitikintis savimi žmogus.

Kita mįslė buvo pats nutikimas tarp virtuvės ir prieškambario. Kodėl negalėjau nuleisti nuo jos akių? Jos kūnas buvo labai tvirtas ir moteriškas, apkūnesnis nei mergaičių, kurios man patikdavo ir kurioms žvelgdavau įkandin. Buvau tikras, kad ji nebūtų kritusi man į akį, jei būčiau sutikęs ją baseine. Ji nebuvo labiau apsinuoginusi nei merginos ir moterys, kurias jau buvau matęs. Be to, ji buvo daug vyresnė nei mergaitės, apie kurias svajojau. Per trisdešimt? Sunku spręsti apie amžių, kai pats dar nesi ir negreit sulauksi tokių metų.

Praėjus daugeliui metų supratau, kad negalėjau nuleisti nuo jos akių ne tik dėl jos figūros, bet dėl laikysenos ir judesių. Prašydavau savo draugių mautis kojines, bet nenorėjau aiškinti savo prašymo, pasakoti apie nutikimo tarp virtuvės ir prieškambario mįslę. Taigi mano prašymą galima buvo suprasti kaip pageidavimą gėrėtis kojinių laikikliais, nėriniais ir erotiška ekstravagancija, ir jei jis būdavo išpildomas – tai koketiškai pozuojant, o tai būdavo visai ne tas, nuo ko būčiau negalėjęs nuleisti akių. Ji nepozavo, nekoketavo. Taip pat nepamenu, kad ji būtų kuomet taip elgusis. Prisimenu, jos kūnas, laikysena ir judesiai kartais atrodydavo nerangūs. Ne todėl, kad ji būtų buvusi drambliota. Greičiau atrodė, kad ji užsisklendusi savo kūno

viduje, palikusį jį jo paties valiai ir jo ramiam, jokių proto komandų netrikdomam ritmui, pamiršusi aplinkinį pasaulį. Tokį pat atsiribojimą nuo pasaulio rodė ir laikysena bei judesiai jai besimaunant kojines. Bet tuomet ji nebuvo nerangi, o atsipalaidavusi, grakšti, gundanti, kai gundoma ne krūtine, užpakaliu ar koja, bet kviečiama kūno viduje pamiršti pasaulį.

Tuomet šito nežinojau, kažin ar ir dabar žinau, o ne šiaip sau esu prikūręs. Bet tada bemąstant, kas galėjo mane taip jaudinti, susijaudinimas grįžo. Norėdamas įminti mįslę, atmintyje atkūriau nutikimą. Distancija, kuri atsirado man pavertus nutikimą mįsle, ištirpo. Vėl regėjau viską prieš save ir vėl negalėjau atplėšti akių.

V

Po savaitės vėl stovėjau prie jos durų.

Savaitę bandžiau apie ją negalvoti. Bet nebuvo nieko, kas mane užimtų ir išblaškytų; gydytojas dar neleido lankyti mokyklos, po kelių mėnesių skaitymo knygos nebetraukė, o draugai nors ir užeidavo, bet man įsisirgus jų vizitai jau nebegalėjo būti tuo tiltu tarp jų ir mano kasdienybės ir vis

trumpėjo. Privalėdavau eiti pasivaikščioti, kiekvieną dieną nepervargdamas vis truputėlį tolėliau. Nuovargis būtų išėjęs man į naudą.

Vis dėlto koks nelemtas laikas, kai sergi vaikystėje ar jaunystėje! Išorinis pasaulis, laisvalaikio pasaulis kieme, sode ar gatvėje į ligonio kambarį prasismelkia tik prislopintais garsais. Kambaryje tarpsta istorijų ir personažų pasaulis, apie kurį ligonis skaito. Temperatūra, silpninanti tikrovės suvokimą ir kaitinanti fantaziją, ligonio kambarį paverčia nauja, pažįstama ir kartu nepažįstama patalpa; užuolaidų ir tapetų raštuose monstrai išdarinėja grimasas, o kėdės, stalai, lentynos ir spinta stūkso pavirtę kalnais, pastatais ar laivais, visiškai greta ir kartu labai toli. Ilgomis nakties valandomis ligonį lydi varpinės laikrodžio dūžiai, protarpiais pravažiuojančių automobilių burzgimas ir sienomis bei lubomis slenkantis jų žibintų šviesos atspindys. Tai valandos be miego, bet ne bemiegės valandos, ne stygiaus, bet apsto valandos. Ilgesys, prisiminimai, baimė, troškimai suformuoja labirintus, kuriuose ligonis pasiklysta, atranda ir praranda save. Tai valandos, kuomet viskas, gera ir bloga, tampa įmanoma.

Šitai silpnėja, kai ligonis ima sveikti. Bet, jei liga trunka pakankamai ilgai, tuomet ligonio kam-

barys visa tai sugeria į save ir netgi nebeturintis karščio sveikstantysis tebėra pasiklydęs labirinte.

Kiekvieną rytą nubundu neramia sąžine, kartais drėgnomis arba dėmėtomis pižamos kelnėmis. Vaizdai ir scenos, kuriuos regėdavau sapne, buvo nedori. Nors ir žinojau, kad mama, pastorius, kuris ruošė mane konfirmacijai ir kurį aš garbinau, bei mano vyresnioji sesuo, kuriai patikėdavau savo vaikystės paslaptis, manęs nebartų, bet jie su meile ir susirūpinę pamokslautų, o tai būtų blogiau nei barimas.Ypač nedora buvo tai, kad jei tų vaizdų ir scenų savaime nesusapnuodavau, juos aktyviai kurdavau vaizduotėje.

Nežinau, iš kur ėmiau drąsos nueiti pas ponią Šmic. Gal dorovinis auklėjimas atsigręžė tam tikra prasme prieš mane patį? Jei geidulingas žvilgsnis buvo toks pat blogis kaip ir geismo patenkinimas, akyvus fantazavimas toks pats blogis kaip ir sufantazuotas veiksmas, tai kodėl nepasitenkinus ir neatlikus akto? Kasdien įsitikindavau, kad negaliu atsikratyti nuodėmingų minčių. Tuomet panorau ir nuodėmingo veiksmo.

Reikėjo pamąstyti ir dėl ko kita. Ten eiti galėjo būti pavojinga. Bet, tiesą sakant, buvo neįmanoma, kad tas pavojus išsipildytų. Ponia Šmic nustebusi su manimi pasisveikintų, išklausytų mano at-

siprašymą dėl keisto elgesio ir maloniai atsisveikintų. Pavojingiau buvo ten neiti; man grėsė pavojus nebeišsivaduoti iš savo fantazijų. Taigi geriausiai būtų ten nueiti. Ji normaliai elgsis, aš normaliai elgsiuosi ir viskas vėl bus normalu.

Taip tuomet gudragalviavau, savo geismą paversdamas keistu dorovės sąskaitos straipsniu ir nutildydamas sąžinės priekaištus. Bet tai nepridėjo man drąsos eiti pas ponią Šmic. Paaiškinti sau, kodėl mama, garbinamas pastorius ir mano vyresnioji sesuo gerai pagalvoję manęs nepultų atkalbinėti, bet ragintų pas ją eiti, buvo viena. Iš tikrųjų eiti pas ją buvo visiškai kas kita. Nežinau, kodėl taip elgiausi. Bet šiandien aname atsitikime įžiūriu modelį, pagal kurį per visą gyvenimą mano mąstymas ir poelgiai ėjo išvien arba skyrėsi. Aš mąstau, prieinu prie išvados, nusprendžiu jos siekti ir patiriu, kad poelgiai yra savarankiškas dalykas ir gali, bet neprivalo paklusti sprendimui. Gana dažnai savo gyvenime dariau tai, ko nebuvau nusprendęs daryti, ir nedariau to, ką buvau nusprendęs. Nesvarbu, kas tai bebūtų; važiuoju pas moterį, kurios nebenoriu daugiau matyti, viršininkui girdint darau pastabą, kuri gali kainuoti man galvą, rūkau toliau, nors nutariau mesti rūkyti, metu rūkyti, nors suvokiau, kad esu ir liksiu rūkalius. Nemanau, kad

mąstymas ir apsisprendimas neturėtų jokios įtakos poelgiams. Bet poelgiai paprasčiausiai nėra tokie, kaip buvome apgalvoję ir nusprendę. Jie turi savas ištakas ir yra tokie pat savarankiški mano poelgiai, kaip ir mano mąstymas yra mano mąstymas, o mano apsisprendimas – mano apsisprendimas.

VI

Jos nebuvo namie. Namo laiptinės durys tebuvo privertos, užlipau laiptais aukštyn, paskambinau ir laukiau. Paskambinau dar kartą. Bute durys buvo atdaros, mačiau tai pro buto durų stiklą ir prieškambaryje įžiūrėjau veidrodį, drabužių kabyklą bei laikrodį. Girdėjau jį tiksint.

Atsisėdau ant laiptų ir ėmiau laukti. Man nepalengvėjo, kaip kartais gali nutikti, kai apsisprendus apima bloga nuojauta bei baimė dėl galimų padarinių ir džiaugiamasi, kad ir apsispręsta, ir padarinių išvengta. Nebuvau ir nusivylęs. Buvau pasiryžęs ją pamatyti ir laukti, kol ji pareis.

Laikrodis prieškambaryje išmušė ketvirtį, pusę valandos, paskui pilną valandą. Pabandžiau sekti tylų tiksėjimą ir kartu su laikrodžiu skaičiuoti devynis šimtus sekundžių nuo vieno mušimo iki kito,

bet kaskart išsiblaškydavau. Kieme žviegė staliaus pjūklas, name iš vieno buto sklido balsai ar muzika, atsidarė durys. Paskui išgirdau kažką vienodais, lėtais, sunkiais žingsniais kopiant aukštyn. Tikėjausi, kad lipantysis gyvena antrame aukšte. Jei jis mane pamatytų, ką turėčiau jam sakyti, ko aš čia? Bet žingsniai antrame aukšte nesustojo. Kopė aukštyn. Aš atsistojau.

Tai buvo ponia Šmic. Vienoje rankoje ji nešė kokso semtuvą, kitoje – dėžę briketams. Ji buvo apsirengusi uniforma, švarku ir sijonu, supratau, kad ji dirbo tramvajaus konduktore. Ji manęs nepastebėjo, kol nepasiekė laiptų aikštelės. Ji žvelgė ne piktai, ne nustebusi, ne pašaipiai – nieko panašaus, be reikalo nuogąstavau. Ji atrodė pavargusi. Kai ji padėjo anglis ant laiptų ir švarko kišenėje ėmė ieškoti raktų, ant žemės pažiro monetos. Surinkau jas ir padaviau moteriai.

– Apačioje rūsyje yra dar du semtuvai. Gal prisemsi juos ir užneši į viršų? Durys atrakintos.

Nulėkiau laiptais žemyn. Durys į rūsį buvo atdaros, rūsyje degė šviesa, o ilgų rūsio laiptų papėdėje aptikau lentinį sandėliuką, kurio durys buvo tik privertos, o ant velkės karojo atrakinta kabamoji spyna. Patalpa buvo didelė ir kokso krūva siekė angą ties lubomis, pro kurią iš gatvės į rūsį

jis buvo supiltas. Šalia durų vienoje pusėje buvo tvarkingai sudėti briketai, kitapus stovėjo kokso semtuvai.

Nežinau, kažką padariau ne taip. Namuose taip pat nešdavau iš rūsio anglis ir niekada dėl to neturėjau keblumų. Žinoma, namuose kokso krūva nebuvo tokia aukšta. Pripildyti pirmą semtuvą sekėsi lengvai. Kai už rankenų suėmiau antrąjį ir ėmiau juo semti koksą nuo grindų, kalnas sujudėjo. Nuo viršaus maži gabaliukai pradėjo ristis tankiai šokčiodami, dideli gabalai – retai, kiek žemiau anglys ėmė slinkti, riedėti ir sklisti ant grindų. Pakilo juodos dulkės. Išsigandęs likau stovėti, mane kliudė keli krintantys anglies gabalėliai ir netrukus iki kulkšnių stypsojau kokse.

Kai kalnas nurimo, išlipau iš kokso, pripildžiau antrąjį semtuvą, susiradau šluotą, kuria į lentinį sandėliuką sušlaviau rūsio prieangin išriedėjusias anglis, užrakinau duris ir abu semtuvus užnešiau į viršų.

Ji buvo nusivilkusi švarką, atlaisvinusi kaklaraištį, prasisegusi viršutinę sagą ir su pieno stikline sėdėjo prie virtuvinio stalo. Ji mane pamatė, iš pradžių ėmė kvaksėti tvardydama juoką, o paskui garsiai kvatotis. Pirštu parodė į mane ir kitos rankos delnu pliaukštelėjo per stalą.

– Kaip tu atrodai, berneliuk, kaip tu atrodai!

Tuomet ir aš veidrodyje virš praustuvės pamačiau savo paišiną veidą ir taip pat ėmiau juoktis.

– Toks namo eiti negali. Prileisiu tau vonią ir išpurtysiu drabužius.

Ji priėjo prie vonios ir atsuko čiaupą. Garuojantis vanduo ėmė šniokšti į vonią.

– Atsargiai nusirenk drabužius, man virtuvėje suodžių nereikia.

Aš delsiau, nusivilkau megztinį ir marškinius, vėl lūkuriavau. Vanduo bėgo greitai ir vonia beveik prisipildė.

– Ketini maudytis su batais ir kelnėmis? Berneliuk, aš nežiūrėsiu.

Bet kai užsukau čiaupą, nusimoviau ir apatines kelnes, ji mane kuo ramiausiai apžiūrinėjo. Aš nuraudau, įlipau į vonią ir panirau po vandeniu. Kai išnėriau, ji stovėjo balkone su mano daiktais. Girdėjau, kaip vieną į kitą daužė batus, purtė kelnes ir megztinį. Ji kažką šūktelėjo apačion, apie anglies dulkes ir pjuvenas, iš apačios kažkas šūktelėjo atsakydamas ir ji nusijuokė. Sugrįžusi į virtuvę, ji padėjo mano drabužius ant kėdės. Mano pusėn trumpai žvilgtelėjo.

– Paimk šampūną, išsitrink ir plaukus. Tuoj atnešiu frotinį rankšluostį.

Ji kažką paėmė iš virtuvinės spintos ir išėjo iš virtuvės.

Prausiausi. Vanduo vonioje buvo purvinas, ėmiau leisti švarų vandenį, norėdamas po srove švariai išsiskalauti galvą ir nusiprausti veidą. Paskui gulėjau, girdėjau vonios kolonėlėje burbuliuojant vandenį, veidu jaučiau vėsų orą, srūvantį pro praviras virtuvės duris, o kūnu – šiltą vandenį. Man buvo jauku. Tai buvo jaudinantis jaukumas ir mano lytis sustandėjo.

Jai įžengus į virtuvę nepakėliau akių, kol ji nepriėjo prie pat vonios. Ištiestomis rankomis laikė išskleidusi didelį rankšluostį.

– Eikš!

Stodamasis ir lipdamas iš vonios, atgręžiau jai nugarą. Ji mane iš užpakalio nuo galvos iki kojų apgobė rankšluosčiu ir sausai nušluostė. Tuomet paleido rankšluostį ant grindų. Nedrįsau pajudėti. Ji priėjo prie manęs taip arti, kad nugara jaučiau jos krūtis, o užpakaliu – jos pilvą. Ji taip pat buvo nuoga. Ji mane apkabino, vieną ranką uždėjo ant krūtinės, kitą ant mano sustandėjusios lyties.

– Juk dėl to čia atėjai!

– Aš...

Nežinojau, ką turėčiau sakyti. Nei taip, nei ne. Atsisukau. Nedaug jos temačiau. Stovėjome per arti

vienas kito. Bet mane pakerėjo jos nuogo kūno artumas.

– Kokia tu graži!

– Ak, berneliuk, ką čia kalbi.

Ji nusijuokė ir rankomis apsivijo man kaklą. Aš taip pat ją apkabinau.

Bijojau: bijojau liesti, bučiuoti, bijojau, kad jai nepatiksiu ir neįtiksiu. Bet po to, kai kurį laiką pastovėjome apsikabinę, kai užuodžiau jos kvapą, pajutau jos šilumą ir jėgą, viskas tapo savaime suprantama. Jos kūno tyrinėjimas rankomis ir lūpomis, lūpų susitikimas ir galiausiai ji virš manęs, akis į akį, kol man priartėjo atomazga ir aš stipriai užsimerkiau, pradžioje bandydamas tvardytis, bet paskui taip garsiai riktelėjau, kad ji, uždėjusi ranką ant burnos, nuslopino riksmą.

VII

Kitą naktį ją įsimylėjau. Miegojau negiliai, jos ilgėjausi, ją sapnavau, tariausi ją jaučiąs, kol susivokiau laikąs pagalvę ar antklodę. Nuo bučinių skaudėjo lūpas. Vėl ir vėl sujudėdavo varpa, bet pats pasitenkinti nenorėjau. Niekada nebenorėsiu to daryti. Norėjau būti su ja.

Ar įsimylėjau ją už tai, kad ji gulėjo su manim? Iki šiol po nakties su moterimi apima jausmas, kad buvau lepinamas ir turiu atsilyginti – jai, vis dėlto bandydamas ją pamilti, ir mane supančiam pasauliui.

Vienas iš nedaugelio gyvų mano ankstyvos vaikystės prisiminimų siekia vieną žiemos rytą, kai buvau ketverių. Kambarys, kuriame tuomet miegodavau, buvo nešildomas, todėl naktį ir rytą dažnai būdavo labai šalta. Prisimenu šiltą virtuvę ir karštą krosnį, sunkų, geležinį prietaisą, kuriame kabliu patraukus viryklės plokštes ir žiedus matėsi ugnis, ir ant kurios nuolat šilo dubuo vandens. Prie krosnies mama buvo pritraukusi kėdę, ant kurios stovėjau jos prausiamas ir rengiamas. Prisimenu jaukų šilumos pojūtį ir malonumą būti prausiamam ir rengiamam toje šilumoje. Prisimenu ir tai, kad kai tik atmintyje išplaukdavo šitas vaizdas, visuomet savęs klausdavau, kodėl mama mane taip lepino. Gal aš sirgau? Gal brolis ir seserys buvo gavę kažką, ko negavau aš? Gal dieną manęs laukė kas nemalonaus, sunkaus, ką turėjau ištverti?

Kadangi moteris, mano mintyse neturinti vardo, tą popietę mane taip palepino, kitą dieną vėl pradėjau lankyti mokyklą. Lėmė ir tai, kad norėjau pademonstruoti savo įgytą vyriškumą. Ne todėl, kad

būčiau norėjęs girtis. Bet aš jaučiausi kupinas jėgų bei pranašumo ir norėjau pasirodyti savo bendramoksliams ir mokytojams su šia jėga ir pranašumu. Be to, nors su ja apie tai nebuvome kalbėję, tačiau vaizdavausi, kad būdama tramvajaus konduktore, ji dažnai dirba iki vėlyvo vakaro ar iki nakties. Kaip būčiau galėjęs kasdien ją matyti, jei turėčiau tūnoti namie ir man, sveikstančiajam, būtų leidžiama tik išeiti pasivaikščioti?

Kai iš jos grįžau namo, mano tėvai ir brolis su seserimis jau valgė vakarienę.

– Kodėl taip vėlai pareini? Motina jau ėmė nerimauti dėl tavęs.

Tėvo balsas buvo veikiau irzlus nei sunerimęs.

Pasakiau, kad buvau pasiklydęs; planavęs pasivaikščioti per Šlovės kapines iki Molkenkūro, bet kažkur nuklydęs ir galiausiai išėjęs Nuslioche.

– Neturėjau pinigų, tad teko iš Nusliocho parpėdinti iki namų.

– Būtum galėjęs parvažiuoti pakeleivinga mašina.

Mano jaunėlė sesuo kartais taip ir darydavo, nors tėvai tam nepritarė.

Vyresnysis brolis paniekinamai šnirpštelėjo:

– Molkenkūras ir Nusliochas yra visai skirtingose pusėse.

Vyresnioji sesuo tiriamai žiūrėjo į mane.

– Ryt vėl pradėsiu lankyti mokyklą.

– Tuomet būk atidus per geografijos pamokas. Egzistuoja Šiaurė ir Pietūs, o saulė teka iš...

Motina pertarė brolį:

– Dar trys savaitės, taip sakė gydytojas.

– Jei jis pajėgia nukulniuoti per Šlovės kapines iki Nusliocho, tai pajėgs eiti ir į mokyklą. Jam trūksta ne jėgų, bet proto.

Būdami maži mudu su broliu nuolat pešdavomės, vėliau kapodavomės žodžiais. Trejais metais vyresnis, jis buvo pranašesnis ir vienu, ir kitu. Atėjo laikas, kai nustojau atsikirtinėti ir savo kovingumo strėles jis galėjo laidyti sau į orą kiek panorėjęs. Nuo tada apsiribojo niurnėjimu.

– Ką tu manai? – kreipėsi mama į tėvą.

Šis padėjo peilį su šakute ant lėkštės, atsilošė ir susidėjo ant kelių rankas. Tylėjo ir mąsliai žvelgė, kaip ir kaskart, kai motina jį užklausdavo dėl vaikų ar dėl namų ūkio. Kaip ir kaskart klausiau savęs, ar jis iš tikrųjų mąsto apie tai, ko klausė mama, ar apie savo darbą. Gal jis bandė galvoti ir apie tai, ko klausė mama, bet, įsigilinęs į apmąstymus, negalėjo galvoti apie nieką kitą, tik apie savo darbą. Jis buvo filosofijos profesorius ir mąstymas buvo jo gyvenimas – mąstymas, skaitymas, rašymas

ir dėstymas. Kartais man atrodydavo, kad mes, jo šeima, esame lyg naminiai gyvūnai: šuo, su kuriuo einama pasivaikščioti, katė, su kuria žaidžiama, kuri susirango skreite ir murkdama leidžiasi glostoma. Tai gali žmogui būti malonu, to žmogui gal netgi tam tikra prasme reikia, bet, vis dėlto ėdalo pirkimas, katės smėlio dėžės valymas ir vaikščiojimai pas veterinarą, tiesą sakant, viršija jo jėgas. Nes gyvenimas yra kur kitur. Man būtų patikę, jei mes, jo šeima, būtume buvę jo gyvenimas. Kartais norėdavau, kad mano niurzglys brolis ir akiplėša jaunesnioji sesė būtų kitokie. Bet tą vakarą staiga ėmiau juos visus baisiai mylėti. Mano mažoji sesutė. Tikriausiai nelengva būti jauniausia tarp keturių vaikų, ir tas truputis akiplėšiškumo jai padėdavo išreikšti save. Mano vyresnysis brolis. Mudu gyvenome viename kambaryje ir jam, be abejo, buvo kebliau nei man, ir, be to, man apsirgus, jis turėjo visiškai užleisti kambarį ir miegoti svetainėje. Kaipgi jis neniurnės? Mano tėvas. Kodėl mes, vaikai, turėtume būti jo gyvenimas? Mes augome, greitai užaugsime ir paliksime namus.

Jaučiausi, lyg paskutinį kartą sėdėtume drauge aplink apskritą stalą po penkiašakiu penkiažvakiu žalvariniu šviestuvu, lyg paskutinį sykį valgytume iš senovinių lėkščių su žalsvais lenktais stiebeliais

pakraščiuose, lyg paskutinį kartą taip širdingai tarpusavyje kalbėtumės. Jaučiausi kaip atsisveikindamas. Buvau čia ir kartu jau nutolęs. Ilgėjausi motinos, tėvo, brolio, seserų ir troškau būti pas tą moterį.

Tėvas pažvelgė mano pusėn.

– Rytoj vėl pradėsiu lankyti mokyklą, – rodos taip sakei, ar ne?

– Taip.

Taigi jis vis dėlto atkreipė dėmesį, kad atsiklausiau jo, o ne mamos ir kad nesakiau, ar man vėl nepradėjus lankyti mokyklos.

Jis linktelėjo.

– Leisime tau eiti į mokyklą. Jei dar nepajėgsi, vėl kiek pabūsi namie.

Džiaugiausi. Kartu mane apėmė jausmas, lyg būtų jau atsisveikinta.

VIII

Artimiausiomis dienomis ponia Šmic dirbo rytinėje pamainoje. Namo ji grįždavo apie dvyliktą ir aš kasdien bėgdavau iš paskutinės pamokos, kad galėčiau palaukti jos laiptų aikštelėje priešais buto duris. Mes maudydavomės po dušu ir mylėdavomės. Apie pusę antros paskubomis apsirengdavau

ir išbėgdavau. Pusę dviejų namie būdavo valgomi pietūs. Sekmadieniais pietaudavome jau apie dvyliktą, bet jos rytinė pamaina tądien taip pat anksčiau prasidėdavo ir anksčiau baigdavosi.

Maudynių po dušu būdavau linkęs atsisakyti. Ji buvo pedantiškai švari, rytais prausdavosi po dušu, o man patikdavo kvepalų, šviežio prakaito ir tramvajaus kvapas, kurį ji parsinešdavo iš darbo. Bet aš mėgau ir jos šlapią muiluotą kūną. Mielai leisdavausi jos muilinamas ir mielai muilindavau ją, ji mokė mane tai daryti nesigėdijant, rūpestingai, valdingai tarsi tai būtų savaime suprantama. Mums besimylint ji taip pat, savaime suprantama, valdydavo mane. Jos lūpos susirasdavo manąsias, jos liežuvis žaidė manuoju, ji sakydavo man, kur ir kaip ją liesti, ir kai ji jodavo ant manęs, kol pasitenkindavo, aš jai tebuvau reikalingas tik tam, kad su manimi patirtų malonumą. Nepasakysi, jog ji nebuvo švelni ar nebūtų teikusi man malonumo. Bet ji tai darė savo malonumui, pramogaudama, kol ir aš išmokau primesti jai savo valią.

Tai buvo vėliau. Visiškai to taip ir neišmokau. Ilgą laiką to ir nepasigedau. Buvau jaunas, greitai susijaudindavau ir, kai vėl palengva atsigaudavau, mielai leisdavausi jos valdomas. Žiūrėdavau į ją, kai ji būdavo virš manęs, jos pilvą su gilia raukšle

virš bambos, jos krūtis, dešinioji kiek didėlesnė už kairiąją, jos veidą pražiota burna. Rankomis ji remdavosi man į krūtinę, paskutinę akimirką staiga jas atitraukdavo, susiimdavo galvą ir nebyliai kūkčiodama, gargdama riktelėdavo. Pirmąsyk tas riksmas mane išgąsdino, o paskui godžiai jo laukdavau.

Po to gulėdavome nusikamavę. Dažnai ji užmigdavo virš manęs. Iš kiemo girdėdavau pjūklo ūžimą ir garsius prie jo dirbančių bei jį perrėkiančių meistrų šūkčiojimus. Pjūklui nutilus, į virtuvę skverbdavosi prislopintas eismo keliamas triukšmas Stoties gatvėje. Išgirdęs šūkaujant ir žaidžiant vaikus, žinodavau, kad baigėsi pamokos ir kad jau po pirmos. Pietums namo pareinantis kaimynas savo balkone barstydavo lesalą, suskrisdavo ir burkuodavo balandžiai.

– Kuo tu vardu? – paklausiau jos šeštą ar septintą dieną.

Ji buvo užmigusi man ant krūtinės ir tik tik budo. Iki tol vengiau kreiptis, tiek „tu“, tiek „jūs“.

Ji krūptelėjo.

– Ką?

– Kuo tu vardu?

– Kodėl tau tai parūpo? – pažvelgė į mane nepatikliai.

– Tu ir aš... žinau tavo pavardę, bet nežinau vardo. Noriu žinoti, kuo tu vardu. Kas čia tokio?..

Ji nusijuokė.

– Ne, berneliuk, čia nieko blogo. Mano vardas Hana.

Ji tebesijuokė, nesiliovė juoktis, užkrėtė ir mane.

– Tu taip juokingai spoksojai.

– Buvau dar pusiaumiegė. O kuo tu vardu?

Maniau, jog ji žino. Kaip tik tuo laiku buvo madinga mokyklinius reikmenis nešiotis ne krepšyje, o po pažastimi. Ir kai juos pasidėdavau ant jos virtuvinio stalo, ten aiškiai buvo matyti mano pavardė, taip pat ir ant sąsiuvinių bei knygų, kurias išmokau aplenkti storu popieriumi ir užklijuoti etiketę su knygos pavadinimu bei savo pavarde. Bet ji nekreipė į tai dėmesio.

– Esu Michaelis Bergas.

– Michaelis, Michaelis, Michaelis, – ji bandė ištarti vardą. – Mano berneliukas, vardu Michaelis, jis studentas...

– Mokinys.

– ... mokinys, jam, ką, septyniolika?

Didžiavausi dvejais metais, kuriuos ji man pridėjo viršaus, ir kinktelėjau galva.

– ...jis septyniolikos ir užaugęs nori tapti garsiu...

Ji delsė.

– Nežinau, kuo norėčiau tapti.

– Bet tu stropiai mokaisi.

– Na taip.

Pasakiau, kad ji man daug svarbesnė už mokymąsi ir mokyklą, kad mielai dažniau lankyčiausi pas ją.

– Vis tiek liksiu antriems metams.

– Kur tu liksi antriems metams?

Ji pasikėlė lovoje. Tai buvo pirmas rimtas mudviejų pokalbis.

– Šeštoje gimnazijos klasėje. Pastaraisiais mėnesiais, kai sirgau, praleidau per daug pamokų. Jei norėčiau dar spėti išeiti kursą, turėčiau dirbti kaip beprotis. Ir šiuo metu turėčiau būti mokykloje.

Papasakojau jai apie pamokų praleidinėjimą.

– Lauk. – Ji nusviedė patalus. – Lauk iš mano lovos. Ir nebeateik, kol nebaigsi savo darbo. Tai savo darbą vadini kvailu? Kvailu? Kaip tau atrodo, kas yra bilietų pardavinėjimas ir žymėjimas?

Ji pakilo, atsistojo virtuvėje nuoga ir ėmė dėtis konduktore. Kairiąja ranka ji atvertė nedidelį segtuvėlį su bilietų blokais, tos pačios rankos nykščiu su guminiu antpirščiu nuplėšė du bilietus, mostelėjo dešiniąja, pagaudama ant riešo kabaluojančias žnypleles, ir dukart jomis spustelėjo.

– Du – į Rorbachą.

Paskui ji paleido žnypleles, ištiesė delną, paėmė banknotą, pravėrė ties juosmeniu kabantį pinigų krepšį, kyštelėjo į jį banknotą, vėl uždarė krepšį ir padavė grąžą iš pritaisytos prie jo šono monetų kišenėlės.

– Kas dar neturi bilieto? – Ji pažvelgė į mane. – Kvailas darbas? Tu nežinai, kas yra kvaila.

Sėdėjau ant lovos krašto. Buvau kaip apsvaigęs.

– Apgailestauju. Aš dirbsiu savo darbą. Nežinau, ar susidorosiu, mokslo metai baigsis po šešių savaičių. Bandysiu. Bet aš neįveiksiu, jei negalėsiu tavęs matyti. Aš...

Iš pradžių norėjau pasakyti „aš tave myliu“. Bet paskui apsigalvojau. Gal ji teisi, žinoma, ji teisi. Bet ji neturėjo teisės iš manęs reikalauti, kad uoliau mokyčiausi ir sieti tai su mūsų pasimatymais.

– Negaliu tavęs nematyti.

Laikrodis prieškambaryje išmušė pusę dviejų.

– Privalai eiti. – Ji kiek patylėjo. – Nuo rytojaus dirbsiu pagrindinėje pamainoje. Pusę šešių grįšiu namo, tada galėsi ateiti ir tu. Jei prieš tai būsi padirbėjęs.

Stovėjome nuogi vienas priešais kitą, bet net ir vilkėdama uniformą ji nebūtų atrodžiusi atšiauresnė. Nesupratau, kas atsitiko. Ar ji susirūpino manimi? Ar savimi? Jei mano darbas yra kvailas, tai

jos – juo labiau. Ar tai ją įžeidė? Bet juk aš visiškai nesakiau, kad jos ar mano darbas yra kvailas. O gal ji nenorėjo nevykėlio meilužio? Ar buvau jos meilužis? Kas jai buvau? Rengiausi krapštydamasis ir tikėjausi, kad ji ką nors pasakys. Bet ji tylėjo. Buvau jau apsirengęs, o ji vis dar tebestovėjo nuoga, ir, kai atsisveikindamas apkabinau, ji nereagavo.

IX

Kodėl mane apima toks liūdesys, kai prisimenu anuos laikus? Gal ilgiuosi praėjusios laimės? Nes paskesnėmis savaitėmis, kai iš tiesų dirbau kaip pakvaišęs ir įveikiau klasės kursą, o mudu mylėjomės lyg visa kita pasaulyje būtų buvę nesvarbu, jaučiausi laimingas. O gal todėl, kad dabar žinau tai, kas buvo paskui, ar tik vėliau iškilo aikštėn, kas jau buvo?

Kodėl? Kodėl žvilgtelėjus į praeitį sudūžta tai, kas būta gražaus, dėl to, kad už šito gražaus slypėjo bjauri tikrovė? Kodėl apkarsta prisiminimai apie laimingus santuokos metus išaiškėjus, kad vienas sutuoktinių visus tuos metus turėjo mylimąjį? Ar todėl, jog taip atsitikus žmogus negali būti laimingas? Bet juk jis buvo laimingas! Kartais prisiminimai

apie laimę neišsaugomi dar ir dėl to, jei pabaiga buvo skausminga. Ar laimė tik tada laimė, jei ji trunka amžinai? Ar skausmingai baigtis gali tik tai, kas buvo skausminga, neįsisąmoninta ir neįvardyta? Bet kas yra tas neįsisąmonintas ir neįvardytas skausmas?

Prisimenu anuos laikus ir matau prieš akis save. Vilkėdavau elegantiškais kostiumais, kuriuos paliko mano turtingas dėdė ir kurie man atiteko kartu su nemažu kiekiu dvispalvių batų: juodi su rudu, juodi su baltu, verstos ir lygios odos. Mano rankos ir kojos buvo per ilgos, per ilgos ne kostiumams, kuriuos mama atleido, bet judesiams koordinuoti. Nešiojau ligonių kasos apmokamus pigaus modelio akinius, o plaukai – susitaršiusi kutų šluota, daryk ką nedaręs. Mokykloje buvau nei geras, nei blogas; manau, daugelis mokytojų manęs dorai nesuprato, kaip ir mokiniai, klasėje užduodantys toną. Man nepatiko mano išvaizda, apranga, judesiai, veiksmai ir kuo buvau laikomas. Bet kiek manyje buvo energijos bei tikėjimo, kad vieną dieną tapsiu gražus, protingas, pranašesnis už kitus ir keliantis susižavėjimą, kiek lūkesčio, su kuriuo žvelgdavau į naujus žmones ir situacijas.

Ar tai mane liūdina? Tas įkarštis bei tikėjimas, kurio tuomet buvau kupinas ir kuris iš gyvenimo

gavo pažadą, nors gyvenimas niekuomet negalės jo tesėti? Kartais vaikų ir paauglių veiduose matau tą patį įkarštį bei tikėjimą ir žiūriu į juos su tuo pačiu liūdesiu kaip ir prisimindamas savo jaunystę. Ar tas liūdesys yra tik šiaip liūdesys? Ar jis mus apninka tuomet, kai gražūs prisiminimai sutrupa atsigręžus į praeitį, nes prisiminta laimė gyvybės sėmėsi ne tik iš aplinkybių, bet ir iš pažado, kuris nebuvo tesėtas?

Ji – reikėtų pradėti vadinti ją Hana, kaip tuomet ėmiau ją vadinti – ji, žinoma, gyvybės sėmėsi ne iš pažado, bet iš aplinkybių ir tik iš jų.

Klausinėjau apie jos praeitį ir atrodė, lyg atsakymus ji trauktų iš senos apdulkėjusios skrynios. Užaugo ji Zybenbiurgene, septyniolikos metų atvyko į Berlyną, įsidarbino Siemense darbininke, o dvidešimt vienerių atsidūrė armijoje. Pasibaigus karui ji vertėsi įvairiausiais darbais. Dirbant tramvajaus konduktore, tą ji darė jau porą metų, jai patiko judėjimas ir uniforma, besikeičiantys vaizdai ir dundėjimas po kojomis. Šiaip jo nemėgo. Šeimos ji neturėjo. Jai buvo trisdešimt šešeri. Visa tai ji pasakojo taip, lyg tai būtų ne jos gyvenimas, o kokio kito žmogaus, kurio ji gerai nepažįsta ir kuris jai nė kiek nerūpi. Jei klausinėdavau ko smulkiau, ji dažnai nebeprisimindavo ir nesuprasdavo, kodėl

domiuosi tuo, kas nutikę jos tėvams, ar ji turėjusi brolių, kaip ji gyvenusi Berlyne ir ką veikusi armijoje.

– Viską tau, berneliuk, reikia žinoti!

Tas pat buvo ir su ateitimi. Žinoma, nepuoselėjau planų dėl vedybų ir šeimos. Bet man Žiuljeno Sorelio santykiai su ponia de Renal buvo suprantamesni nei su ponia de La Mol. Feliksą Krulį man labiau patiko matyti motinos nei dukters glėbyje. Mano sesuo, studijuojanti germanistiką, per pietus papasakojo apie diskusiją, ar poną von Goethe ir ponią von Stein siejęs meilės ryšys, ir aš, šeimos nuostabai, pabrėžtinai pasisakiau už tokį ryšį. Bandžiau įsivaizduoti, kokie bus mūsų santykiai po penkerių ar dešimties metų. Paklausiau Hanos, kaip ji tai įsivaizduojanti. Ji nenorėjo galvoti apie ateitį nė iki Velykų, per šias atostogas norėjau su ja išvykti kur dviračiais. Kaip motina su sūnumi būtume galėję užsisakyti vieną kambarį ir būti drauge visą naktį.

Keista, kad visa tai įsivaizduodamas ir siūlydamas jai nesijaučiau nepatogiai. Keliaudamas su savo mama būčiau kovojęs už atskirą kambarį. Man atrodė, kad nederėjo, jog sulaukusį tokių metų mama dar lydėtų mane pas gydytoją, pirkti naujo palto ar iš kelionės pasitikti stotyje. Jei eidamas su

ja susitikdavau mokyklos draugus, bijodavau būti palaikytas mamos sūneliu. Bet išeiti į viešumą drauge su Hana, kuri, nors ir buvo dešimčia metų jaunesnė už mamą, bet tiko į motinas, manęs netrikdė. Aš tuo didžiavausi.

Kai šiandien matau trisdešimt šešerių metų moterį, ji man atrodo jauna. Bet kai šiandien regiu penkiolikos metų berniuką, matau jame vaiką. Stebiuosi, kiek pasitikėjimo savimi man suteikė Hana. Mano mokymosi rezultatai pelnė mokytojų dėmesį ir jų pagarbą. Mergaitės, su kuriomis susidurdavau, pastebėjo, kad aš jų nebijau, ir joms tai patiko. Buvau patenkintas savo kūnu.

Atmintyje ryškiai nušvinta ir išlieka pirmieji susitikimai su Hana, bet savaitės nuo mūsų pokalbio iki mokslo metų pabaigos susilieja į vieną. Taip nutinka dėl to, kad mūsų pasimatymai vykdavo reguliariai ir būdavo labai panašūs. Kita priežastis yra tai, jog dar niekuomet gyvenime mano dienos nebuvo tokios turiningos, niekada iki šiol negyvenau taip sparčiai ir intensyviai. Kai bandau prisiminti anų savaičių triūsą, man atrodo, lyg būčiau sėdęs prie rašomojo stalo ir sėdėjęs tol, kol išmokau viską, kiek buvau atsilikęs sirgdamas gelta: išmokau visus žodžius, perskaičiau visus tekstus, atlikau visus matematinius įrodymus ir sudariau

chemines jungtis. Apie Veimaro Respubliką ir apie Trečiąjį reichą buvau skaitęs dar sirgdamas. Ir mūsų susitikimai mano atmintyje išlikę lyg vienas ilgas susitikimas. Po mūsų pokalbio pasimatydavome visuomet po pietų: jei ji dirbdavo vakarinėje pamainoje – nuo trijų iki pusės penkių, kitais atvejais – iki pusės šešių. Septintą būdavo vakarieniaujama ir pradžioje Hana mane spyrė laiku pareiti namo. Bet po kurio laiko pusantros valandos nebepakako ir aš ėmiau ieškoti, kaip išsisukus nuo vakarienės.

Taip nutiko dėl skaitymo balsu. Kitą dieną po mūsų pokalbio Hana panoro sužinoti, ką mokausi mokykloje. Papasakojau apie Homero epus, Cicerono kalbas ir Hemingway'aus apysaką apie senį bei jo kovą su žuvimi ir jūra. Ji norėjo išgirsti, kaip skamba graikų, lotynų kalbos, ir aš perskaičiau jai po gabalą „Odisėjos" ir „Kalbų prieš Katiliną" ištraukas.

– Ar mokaisi ir vokiškai?

– Ką turi galvoje?

– Ar mokaisi tik svetimų kalbų, ar dar yra ko mokytis ir savąja?

– Skaitome tekstus.

Kai sirgau, klasė skaitė „Emiliją Galoti" bei „Klastą ir meilę", o paskui reikėjo parašyti rašinį.

Taigi privalėjau perskaityti abi dramas ir įnikau skaityti, kai visa kita jau buvau atlikęs. Buvo vėlu, o aš buvau pavargęs ir kitą dieną nebeprisiminiau, ką buvau skaitęs, tad teko skaityti dar kartą.

– Paskaityk man balsiai!

– Pati skaityk, aš tau atnešiu.

– Tavo toks gražus balsas, berneliuk. Man labiau patinka tavęs klausytis nei pačiai skaityti.

– Ak, net nebežinau.

Bet kai kitą dieną atėjau pas ją ir norėjau pabučiuoti, ji nesidavė.

– Pirmiausiai turėsi man paskaityti.

Ji nejuokavo. Teko pusvalandį skaityti jai „Emiliją Galoti", kol priėmė mane po dušu ir į lovą. Dabar jau ir aš džiaugiausi dušu. Geismas, su kuriuo atėjau, beskaitant dingo. Balsiai skaitant dramą taip, kad būtų galima bent kiek atskirti veikiančiuosius asmenis ir suteikti jiems gyvumo, reikia šiek tiek susikaupti. Maudantis po dušu geismas atgijo. Balsiai skaityti, praustis po dušu, mylėtis ir dar truputėlį pagulėti greta vienas kito – toks buvo mūsų susitikimų ritualas.

Ji buvo atidi klausytoja. Jos juokas, niekinamas šnirpštelėjimas ir pasipiktinimo ar pritarimo šūksniai neleido abejoti, jog Hana susidomėjusi seka veiksmą ir kad tiek Emiliją, tiek Luizą laiko

paikomis mergiščiomis. Nekantravimas, su kuriuo ji kartais manęs prašydavo toliau skaityti, radosi iš tikėjimo, kad kvailystė turi gi galų gale baigtis.

– Tai neįmanoma!

Kartais man pačiam magėdavo skaityti toliau. Kai dienos ėmė ilgėti, skaičiau ilgėliau, kad galėtume sugulti prieblandoje. Kai ji užmigdavo man ant krūtinės, o kieme nuščiūdavo pjūklas, giedodavo juodasis strazdas, virtuvės daiktų spalvos pavirsdavo tik šviesesniais ar tamsesniais pilkais atspalviais, jausdavausi visiškai laimingas.

X

Pirmą Velykų atostogų dieną atsikėliau apie ketvirtą. Hana dirbo rytinėje pamainoje. Ketvirtis po keturių ji dviračiu išvažiuodavo į tramvajų depą, o pusę penkių tramvajus išvykdavo į Švecingeną. Man buvo sakiusi, kad į ten tramvajus dažnai važiuojąs tuščias, tik grįždamas prisipildąs.

Įlipau antrojoje stotelėje. Antras vagonas buvo tuščias, pirmame prie vairuotojo stovėjo Hana. Delsiau svarstydamas, ar man lipti į priekinį, ar į galinį vagoną, ir nusprendžiau pasirinkti galinį. Jis žadėjo privatumą, apsikabinimą, bučinį. Bet Hana

nepriėjo. Ji turėjo matyti mane laukiant stotelėje ir įlipant. Juk tramvajus dėl to ir sustojo. Bet ji tebestovėjo prie vairuotojo, kalbėjosi su juo ir juokavo. Tą galėjau matyti.

Vieną paskui kitą tramvajus pravažiavo stoteles nesustodamas. Jose niekas nestovėjo ir nelaukė. Gatvės buvo tuščios. Saulė buvo dar nepatekėjusi ir po baltu dangumi neaiškūs daiktai skendėjo blankioje šviesoje: namai, stovintys automobiliai, šviežiai sužaliavę medžiai ir žydintys krūmai, dujų rezervuaras ir kalnai tolumoje. Tramvajus važiavo palengva; tikriausiai eismo tvarkaraštis buvo sudarytas, įskaičiuojant važiavimo ir sustojimų laiką, tad, nestojant stotelėse, teko tęsti važiavimo laiką. Buvau įkalintas lėtai važiuojančiame tramvajuje. Iš pradžių sėdėjau, paskui atsistojau priešakinėje platformoje ir bandžiau nenuleisdamas akių žiūrėti į Haną; ji turėjo nugara jausti mano žvilgsnį. Po valandėlės ji atsigręžė ir įdėmiai į mane pasižiūrėjo. Paskui vėl šnekučiavosi su vairuotoju. Kelionė tęsėsi. Už Epelheimo bėgiai buvo nutiesti ne gatvėje, o ant šalia gatvės supilto skaldos pylimo. Tramvajus važiavo greičiau, tolygiai, lyg geležinkeliu, trinksėdamas. Žinojau, kad maršrutas eina per atokesnes vietoves ir galiausiai veda į Švecingeną, bet jaučiausi izoliuotas, išstumtas iš normalaus pasaulio, kuriame žmonės

gyvena, dirba ir myli. Lyg būčiau pasmerktas betikslei ir nesibaigiančiai kelionei tuščiame vagone.

Tada pamačiau stotelę, laukiamąją būdelę plyname lauke. Truktelėjau už virvės, kuria konduktorius vairuotojui duoda ženklą sustoti arba važiuoti. Tramvajus sutojo. Nei Hana, nei vairuotojas išgirdę skambtelėjimą į mane nepažvelgė. Kai išlipau, jaučiausi lyg jie žiūrėdami į mane juoktųsi, bet nebuvau tuo tikras. Paskui tramvajus pajudėjo ir aš žvelgiau jam įkandin, kol jis pirmiausiai nusileido į daubą, o paskui dingo už kalvos. Stovėjau tarp pylimo ir gatvės, aplink laukai, vaismedžiai, dar toliau daržininkystės ūkis su šiltnamiais. Oras buvo gaivus, kupinas paukščių čirškėjimo. Virš kalnų balzganame danguje švito rausva žara.

Kelionė tramvajumi buvo lyg slogus sapnas. Jei epilogas nebūtų taip aiškiai išlikęs atmintyje, iš tiesų būčiau linkęs jį laikyti blogu sapnu. Stovėti stotelėje, girdėti čiulbant paukščius ir regėti patekant saulę buvo tarsi nubudimas. Bet nubudus iš slogaus sapno nebūtinai palengvėja. Kartais tik nubudęs žmogus gali kaip reikiant suvokti, ką baisaus sapnavęs, gal netgi su kokia baisia tiesa sapne buvo susidūręs. Susiruošiau keliauti namo, man tekėjo ašaros ir tik pasiekęs Epelheimą galiausiai nustojau verkęs.

Namo grįžau pėsčiomis. Porą kartą nesėkmingai bandžiau stabdyti pakeleivingas mašinas. Kai buvau sukoręs pusę kelio, pro mane pravažiavo tramvajus. Jis buvo pilnas. Hanos nemačiau.

Apie dvyliktą liūdnas, išsigandęs ir įsiutęs laukiau Hanos laiptų aikštelėje prie jos buto.

– Vėl praleidinėji pamokas?

– Man atostogos. Kas nutiko šįryt?

Ji atrakino duris, įėjau jai iš paskos į butą ir nusekiau į virtuvę.

– Kas šįryt galėjo nutikti?

– Kodėl elgeisi, tarsi manęs nepažintum? Norėjau...

– Ar aš elgiausi tarsi tavęs nepažinčiau? – Ji atsigręžė ir pažvelgė man į veidą. – Tai tu nenorėjai manęs pažinti. Lipi į antrą vagoną, nors matai, kad esu pirmajame.

– Ko pirmą atostogų dieną pusę penkių važiuočiau į Švecingeną? Juk tik dėl to, kad norėjau padaryti tau staigmeną, nes maniau, kad apsidžiaugsi. Į antrą vagoną aš...

– Ak, vargšas vaikas. Pusę penkių jau atsikėlęs ir dar per atostogas.

Dar niekuomet nebuvau girdėjęs jos ironizuojant. Ji palingavo galva.

– Iš kur aš žinau, ko tu važiuoji į Švecingeną? Iš kur žinau, kodėl tu nenori manęs pažinti? Čia tavo reikalas, ne mano. Gal jau eitum?

Negaliu apsakyti, kaip buvau pasipiktinęs.

– Tai negarbinga, Hana. Tu žinojai, turėjai žinoti, kad važiavau tik dėl tavęs. Kaip tuomet gali manyti, kad aš nenorėjęs tavęs pažinti? Jei būčiau nenorėjęs tavęs pažinti, būčiau visai nevažiavęs.

– Ak, palik mane ramybėje. Jau sakiau tau, ką darai, tai tavo reikalas, o ne mano.

Ji atsistojo taip, kad tarp mūsų atsidūrė virtuvinis stalas. Žvilgsniu, balsu ir gestais ji elgėsi su manim lyg būčiau koks įsibrovėlis ir skatino išeiti.

Prisėdau ant sofos. Ji bjauriai elgėsi su manimi ir aš norėjau pareikalauti, kad pasiaiškintų. Bet prie to nė nepriėjau. Vietoj to ji užsipuolė mane. Ėmiau dvejoti. Gal ji ir teisi, žiūrint ne objektyviai, bet subjektyviai. Gal ji galėjo neteisingai mane suprasti? Gal ją įskaudinau, to nenorėdamas, neketindamas, bet gal visgi įskaudinau?

– Apgailestauju, Hana. Viskas pakrypo ne į tą pusę. Nenorėjau tavęs įžeisti, bet atrodo...

– Atrodo? Tu nori pasakyti, atrodo, kad būsi mane įžeidęs? Tu negali manęs įžeisti, tik ne tu. Ir gal pagaliau išeisi? Aš po darbo, noriu nusimaudyti, noriu ramybės.

Ji žiūrėjo į mane raginančiu žvilgsniu. Kadangi nesistojau, ji trūktelėjo pečiais, nusisuko, prileido į vonią vandens ir nusirengė.

Dabar pakilau ir išėjau. Galvojau, jog išeinu visiems laikams. Bet už pusvalandžio vėl stovėjau priešais jos butą. Ji mane įsileido ir aš prisiėmiau kaltę. Aš elgęsis nemąstydamas, beatodairiškai, nejautriai. Suprantąs, kad ji buvusi įžeista. Suprantąs, kad ji nebuvusi įžeista, nes aš negalįs jos įžeisti, kad ji paprasčiausiai nenorėjusi, kad su ja būtų taip elgiamasi. Galiausiai buvau laimingas, kai ji pripažino, jog buvau ją įskaudinęs. Taigi ji nebuvo tokia šalta ir abejinga, kokia dėjosi.

– Ar man atleidi?

Ji linktelėjo galva.

– Ar myli mane?

Ji vėl linktelėjo.

– Vonia dar pilna. Eikš, išmaudysiu.

Vėliau klausiau savęs, ar ji vonioje paliko vandenį žinodama, jog grįšiu. Ar ji nusirengė žinodama, kad tai neišeis man iš galvos ir sugrąžins mane. Ar ji tenorėjo laimėti žaidimą dėl valdžios. Kai pasimylėję gulėjome greta vienas kito ir aš papasakojau jai, kodėl lipau į antrą, o ne į pirmą vagoną, ji ėmė mane erzinti.

– Net tramvajuje nori su manim tuo užsiimti? Berneliuk, berneliuk!

Atrodė, lyg mūsų kivirčo priežastis, tiesą sakant, buvo nereikšminga.

Bet jo rezultatai buvo reikšmingi. Aš pralaimėjau ne tik šitą ginčą. Po trumpos kovos kapituliavau, kai ji pagrasino mane atstumsianti, paliksianti. Per kitas ateinančias savaites aš netgi nebandžiau kovoti. Kai ji pagrasindavo, tuoj pat besąlygiškai kapituliuodavau. Viską prisiimdavau. Pripažindavau klaidas, kurių nebuvau padaręs, prisipažindavau turėjęs ketinimų, kurie nė nebuvo atėję į galvą. Kai ji tapdavo šalta ir atšiauri, maldaudavau, kad vėl būtų man gera, atleistų man, mylėtų mane. Kartais jausdavau, lyg ir ji kentėtų nuo savo atšalimo ir stingulio, lyg ilgėtųsi mano atsiprašymų, pasižadėjimų ir maldavimų šilumos. Kartais galvodavau, jog ji paprasčiausiai triumfuoja nugalėjusi mane. Šiaip ar taip, neturėjau pasirinkimo.

Kalbėtis su ja apie tai negalėjau. Kalbėjimas apie mūsų vaidijimąsi kėlė naują vaidą. Parašiau jai vieną ar porą ilgų laiškų. Bet ji nereagavo, o kai pasiteiravau, ji savo ruožtu paklausė:

– Ir vėl pradedi?

XI

Nepasakyčiau, kad po tos pirmosios Velykų atostogų dienos mudu su Hana daugiau nebebuvome laimingi. Niekuomet nebuvome laimingesni kaip anomis balandžio savaitėmis. Kad ir koks nenormalus buvo mūsų pirmasis kivirčas ir apskritai mūsų kivirčijimasis, viskas, ką mums teikė skaitymo, prausimosi po dušu, mylėjimosi ir gulėjimo greta vienas kito ritualas, veikė mus palaimingai. Be to, priekaištaudama man, esą aš nenorėjęs jos pažinti, ji pati įsipareigojo. Jei panorėdavau su ja kur išeiti, ji negalėjo smarkiai prieštarauti. Ji nenorėjo, kad tektų išgirsti iš manęs: „Taigi vis dėlto tai tu nenori su manimi rodytis“. Todėl tą savaitę po Velykų keturioms dienoms išvykome dviračiais į Vimpfeną, Amorbachą ir Miltenbergą.

Nebeprisimenu, ką sakiau savo tėvams. Gal kad važiuoju su draugu Matijasu? Gal kad su grupe? Gal kad ketinu aplankyti buvusį klasės draugą? Tikriausiai mano mama, kaip visuomet, buvo susirūpinusi, o tėvas, kaip visuomet, manė, kad jai neverta jaudintis. Ar aš nebuvau ką tik įveikęs klasės kurso, ko iš manęs niekas nesitikėjo?

Sirgdamas sutaupiau kišenpinigių. Bet jų nebūtų pakakę, jei ketinau mokėti ir už Haną. Todėl savo pašto ženklų kolekciją pasiūliau filatelijos krautuvėlei prie Šventosios Dvasios bažnyčios. Tai buvo vienintelė krautuvėlė, ant durų skelbusi superkanti pašto ženklų kolekcijas. Pardavėjas pervertė mano albumus ir pasiūlė šešiasdešimt markių. Atkreipiau jo dėmesį į savo kolekcijos perlą – lygiai apkarpytą Egipto pašto ženklą su piramide, kurios kaina kataloge buvo keturi šimtai markių. Jis gūžtelėjo pečiais. Jei mano kolekcija esanti man tokia brangi, tai gal malonėčiau ją sau pasilaikyti. Ar apskritai galįs ją parduoti? Ką apie tai pasakytų mano tėvai? Bandžiau derėtis. Jei pašto ženklas su piramide vis dėlto nesąs vertingas, aš jį paprasčiausiai pasiliksiąs sau. Tuomet jis tegalėsiąs duoti man trisdešimt markių. Tai vis dėlto pašto ženklas su piramide vertingas? Galiausiai gavau septyniasdešimt markių. Jaučiausi apgautas, bet man buvo vis tiek.

Kelionės jaudulys ėmė ne tik mane. Mano nuostabai ir Hana jau kelios dienos prieš kelionę nerimo. Ji vis svarstė, ką reikėtų pasiimti, ir prisidėjo pilnutėlę kuprinę bei prie dviračio pritvirtinamus krepšius, kuriuos jai parūpinau. Kai norėjau Hanai žemėlapyje parodyti maršrutą, kurį buvau apgalvojęs, ji nenorėjo nei girdėti, nei matyti.

– Aš per daug susijaudinusi. Žinau, berneliuk, kad viską padarysi kaip reikiant.

Pirmadienį po Velykų iškeliavome. Švietė saulė ir visas tas keturias dienas laikėsi giedra. Iš ryto būdavo gaivu, o dieną sušildavo; ne per daug šilta važiuoti dviračiu, bet pakankamai šilta rengti pikniką. Miškai atrodė lyg žali kilimai su žalsvais ir gelsvais, šviesžaliais, sodraus žalumo, juosvais ir žaliais taškeliais, lopeliais bei plotais. Reino slėnyje jau žydėjo pirmieji vaismedžiai. Odenvalde kaip tik skleidė žiedus forzitijos.

Dažnai būdavo įmanoma važiuoti greta. Tuomet rodydavome vienas kitam ką pamatę: pilį, meškeriotoją, plaukiantį upe laivą, palapinę, vorele pakrante žygiuojančia šeimynėlę, amerikiečių visureigį nuleistu stogu. Kai keisdavome kryptį ir pasukdavome kitu keliu, man tekdavo važiuoti pirmam; dėl krypties ir kelio ji nenorėjo kvaršinti sau galvos. Šiaip, kai judėjimas kelyje būdavo per daug intensyvus, kartais iš paskos važiuodavo ji, kartais – aš. Hanos dviratis buvo dengtais stipinais, dengtais pedalais ir dantračiais, o ji apsirengusi mėlyna suknele, kurios platus sijonas plevėsavo vėjyje. Man prireikė laiko, kol nustojau baiminęsis, jog jos sijonas įsisuks į stipinus ar dantračius ir ji nuvirs. Paskui buvo jau malonu matyti ją, važiuojančią priekyje.

Iš anksto džiaugiausi naktimis. Įsivaizdavau, kad mes mylėsimės, užmigsime, nubusime ir vėl mylėsimės, migsime, busime ir taip visą laiką, kasnakt. Bet dar kartą nubudau tik pirmą naktį. Ji gulėjo nusisukusi, pasilenkiau virš jos ir pabučiavau, o ji atsivertė ant nugaros, priėmė į save ir laikė apglėbusi.

– Mano berneliukas, mano berneliukas.

Paskui užmigau jai ant krūtinės. Kitas naktis išmiegojome nenubudę, pavargę nuo važiavimo, saulės ir vėjo. Mylėdavomės rytais.

Hana leido man rinktis ne tik kryptis ir kelius. Aš rinkdavausi ir užeigas nakvynei, registracijos lapeliuose mudu įrašydamas kaip motiną su sūnumi, o ji tik pasirašydavo, ir iš valgiaraščio maistą išrinkdavau ne tik sau, bet ir jai.

– Man patinka nors kartą niekuo nesirūpinti, – sakydavo ji.

Vienintelį kartą susikivirčijome Amorbache. Nubudau anksti, tyliai apsirengiau ir išsėlinau iš kambario. Norėjau atnešti į kambarį pusryčius ir apsižvalgyti, ar nerasiu kur jau atsidariusios gėlių krautuvėlės ir ar negausiu ten rožės Hanai. Ant naktinio stalelio palikau jai raštelį: „Labas rytas! Atnešiu pusryčius, greitai grįšiu“ – ar kažką panašaus. Kai parėjau, ji pusnuogė, išbalusiu veidu ir virpėdama iš pykčio, stovėjo kambaryje.

– Kaip tu gali taip paprasčiausiai imti ir išeiti!

Padėjau padėklą su pusryčiais ir rože ir norėjau ją apkabinti.

– Hana...

– Neliesk manęs.

Rankoje ji laikė siaurą odinį dirželį, kuriuo susijuosdavo suknelę, žengė žingsnį atbula ir šmaukštelėjo juo man per veidą. Lūpa įtrūko, pajutau kraujo skonį. Neskaudėjo. Buvau baisiausiai išsigandęs. Ji dar kartą užsimojo.

Bet daugiau nebekirto. Nuleido ranką, išmetė dirželį ir pravirko. Dar niekuomet nebuvau matęs jos verkiant. Veidas visiškai neteko formos. Plačiai atmerktos akys, pražiota burna, nuo pirmų ašarų išpurtę vokai, raudonos dėmės ant skruostų ir kaklo. Iš burnos sklido kimūs gerkliniai garsai, panašūs į nebylų riksmą mums besimylint. Ji stovėjo ir pro ašaras žvelgė į mane.

Būčiau turėjęs ją apkabinti, bet negalėjau. Nežinojau, kaip elgtis. Mūsų namuose taip neverkiama, nemušama nei ranka ir juo labiau odiniu diržu. Mūsų namuose buvo kalbamasi. Bet ką turėčiau sakyti?

Ji žengtelėjo du žingsnius manęs link, puolė ant krūtinės, daužė ją kumščiais, įsitvėrė į mane. Dabar jau galėjau laikyti ją apkabinęs. Jos pečiai

krūpčiojo, kakta bilsnojo man į krūtinę. Paskui giliai atsiduso ir įskniaubė mano glėbyje.

– Pusryčiausime? – paklausė atšlydama. – O Dieve, berneliuk, kaip tu atrodai!

Ji atnešė šlapią rankšluostį, nušluostė man burną ir smakrą.

– Ir marškiniai visi kruvini.

Ji nuvilko man marškinius, paskui kelnes, nusirengė pati ir mudu mylėjomės.

– Kas, tiesą sakant, nutiko? Kodėl tu taip įniršai? – paklausiau.

Gulėjome greta vienas kito, tokie pasisotinę ir romūs, kad maniau, jog dabar viskas paaiškės.

– Kas nutiko, kas nutiko – kaip kvailai kaskart klausinėji. Negali paprasčiausiai taip imti ir išeiti.

– Bet juk parašiau tau raštelį...

– Raštelį?

Atsisėdau. Ten, kur ant naktinio stalelio buvau padėjęs raštelį, jo nebebuvo. Pakilau, apieškojau aplink naktinį stalelį ir po juo, palovyje, lovoje. Neradau.

– Nesuprantu. Parašiau tau raštelį, kad išėjau atnešti pusryčių ir kad tuoj grįšiu.

– Tikrai? Nematau jokio raštelio.

– Tu netiki manimi?

– Norėčiau tikėti, bet nematau jokio raštelio.

Daugiau nebesiginčijome. Gal įsisuko vėjo gūsis, pagriebė raštelį ir kažin kur nunešė? Ar viskas buvo tik nesusipratimas – jos pyktis, mano prakirsta lūpa, jos išburkęs veidas, mano bejėgiškumas?

Ar turėjau tęsti raštelio, Hanos pykčio, savo bejėgiškumo priežasties paieškas?

– Berniuk, paskaityk man dar ką nors!

Ji prisiglaudė prie manęs, aš paėmiau Eichendorffo „Nedorėlį" ir tęsiau nuo tos vietos, kur paskutinį sykį buvau sustojęs. „Nedorėlį" man sekėsi skaityti lengviau nei „Emiliją Galoti" ar „Klastą ir meilę". Hana vėl klausėsi gyvai susidomėjusi. Jai patiko įterpti eilėraščiai. Jai patiko persirenginėjimai, veikėjų supainiojimai, komplikacijos ir persekiojimai, su kuriais veikėjui teko susidurti Italijoje. Kartu jai nepatiko, kad jis netikėlis, nieko nepasiekia, nieko nesugeba ir nenori sugebėti. Ji buvo labai įsijautusi ir dar ilgą laiką man baigus skaityti galėjo klausinėti ir klausinėti.

– Muito mokesčių rinkėjas – ar tai buvo negera profesija?

Pasakojimas apie mūsų kivirčą vėl išėjo toks detalus, todėl noriu papasakoti ir apie mūsų laimę. Kivirčas mūsų tarpusavio santykius padarė artimesnius. Mačiau ją verkiant. Hana, kuri mokėjo ir verkti, man buvo artimesnė už Haną, kuri temo-

kėjo būti stipri. Ėmė atsiskleisti jos švelnioji, man dar nepažįstama pusė. Hana vis apžiūrinėjo ir švelniai lietė mano prakirstą lūpą, kol ši užgijo.

Dabar mylėdavomės kitaip. Ilgą laiką leidausi jos vadovaujamas, jos užvaldomas. Paskui išmokau užvaldyti ją. Mūsų kelionės metu ir vėliau ėmėme ne tik užvaldyti vienas kitą.

Turiu išlikusį anuomet mano sukurtą eilėraštį. Kaip eilėraštis jis nieko vertas. Tuo laiku žavėjausi Rilke ir Bennu. Pajutau bebandąs sekti iš karto jais abiem. Bet eilėraštis rodo ir tai, kokie mudu tada buvome artimi. Štai tas eilėraštis:

Kai mes atsiveriame –
tu man, o aš tau,
kai mes paskęstame –
tu manyje, o aš tavyje,
kai mes ištirpstame –
tu manyje, o aš tavyje,

tuomet
aš esu savimi
ir tu esi savimi.

XII

Nors nebepamenu, ką melavau tėvams, išvažiuodamas su Hana, prisimenu kainą, kurią teko sumokėti, kad paskutinę atostogų savaitę galėčiau likti vienas namuose. Nebežinau, kur išvyko mano tėvai ir vyresnysis brolis su seseria. Keblumų buvo su mažąja sesute. Jai teko prisiglausti draugės šeimoje. Bet kadangi aš likau namie, norėjo likti ir ji. Bet tai nepatiko mano tėvams. Taigi turėjau ir aš apsigyventi draugo šeimoje.

Žvelgiant į praeitį, manau, verta atkreipti dėmesį į tai, kad tėvai buvo pasiryžę mane, penkiolikmetį, savaitei palikti vieną namuose. Ar jie pastebėjo mano savarankiškumą, atsiradusį susitikinėjant su Hana? Ar paprasčiausiai tarė sau, kad nepaisant kelis mėnesius trukusios ligos įveikiau klasės kursą, ir padarė išvadą, jog ėmiau labiau suvokti atsakomybę ir tapau labiau vertas pasitikėjimo, nei iki tol iš manęs buvo galima tikėtis. Taip pat nebeprisimenu, kad būtų tekę aiškintis dėl daugybės anuomet pas Haną praleidžiamų valandų. Mano tėvai tikriausiai manė, kad pasveikęs norėjau ilgiau būti su draugais, kartu su jais mokytis ir leisti laisvalaikį. Be to, keturi vaikai yra nemažas pulkelis, tad tėvai negali visiems vienodai skirti dėmesio,

ir jo dažniausia tenka tam, kuris pridaro daugiausia rūpesčių. Su manimi pakankamai ilgai tėvai turėjo rūpesčių, todėl jiems palengvėjo, kai pasveikau ir buvau perkeltas į kitą klasę.

Kai mažosios sesutės paklausiau, ko ji norėtų mainais už tai, kad sutiktų pagyventi pas savo draugę, o aš likčiau namie, ji pareikalavo džinsų, tuomet mes juos vadindavome mėlynaisiais džinsais, arba kelnėmis su kniedėmis, ir Nicki aksominio megztuko. Supratau tokį norą. Džinsai anuo metu buvo kažkas ypatinga, prašmatnu ir, be to, buvo proga atsikratyti kostiumėlių iš dryžuoto audinio ir didelėmis gėlėmis margintų suknelių. Kaip man tekdavo sunešioti dėdės drabužius, taip mano mažajai sesutei tekdavo vyresniosios sesės išaugti daiktai. Bet neturėjau pinigų.

– Tuomet pavok juos!

Sesutė žiūrėjo abejingai.

Tai buvo stulbinamai paprasta. Matuodamasis įvairius džinsus, į matavimosi kabiną pasiėmiau ir jos dydžio porą ir išnešiau iš parduotuvės ant pilvo po plačiomis kostiumo kelnėmis. Megztuką nušvilpiau iš universalinės parduotuvės. Vieną dieną mudu su mažąja sesute slampinėjome po madingų drabužių skyrių nuo prekystalio prie prekystalio, kol suradome reikiamą prekystalį ir tinkamą

megztuką. Kitą dieną skubiu ryžtingu žingsniu eidamas per tą skyrių, čiupau megztinį, paslėpiau jį po kostiumo švarku ir išėjau į lauką. Dar po dienos nugvelbiau šilkinius naktinius Hanai. Vagiant mane pamatė parduotuvės seklys, bėgau lyg nuo mirties ir vos ne vos pasprukau. Po to daug metų į universalinę parduotuvę nebekėliau kojos.

Po tų mūsų kelionėje kartu praleistų naktų kasnakt troškau jausti ją greta savęs, prisiglausti prie jos, jausti pilvu jos užpakalį, krūtine jos nugarą, uždėti ranką jai ant krūtinės, naktį nubudus ieškoti jos ranka, surasti, įsprausti koją tarp jos kojų ir priglausti veidą prie jos peties. Savaitė vienam namuose reiškė septynias naktis su Hana.

Vieną vakarą pasikviečiau ją į svečius ir viriau jai vakarienę. Man bebaigiant ruošti maistą ji stovėjo virtuvėje. Kai įnešiau valgį, ji stoviniavo dvivėrių durų tarp valgomojo ir svetainės tarpduryje. Paskui sėdėjo prie apvalaus valgomojo stalo, kur šiaip jau buvo tėvo vieta. Hana dairėsi.

Ji atidžiai viską nužvelgė – bydermejerio baldus, fortepijoną, seną pastatomą laikrodį, paveikslus, lentynas su knygomis, indus ir įrankius ant stalo. Palikęs Haną vieną ir nuėjęs ruošti deserto, grįžęs prie stalo jos neberadau. Ji ėjo iš kambario į kambarį ir sustojo mano tėvo darbo kambaryje. Tyliai

atsirėmiau į durų staktą ir žiūrėjau į ją. Jos žvilgsnis keliavo knygų lentynomis, kuriomis buvo apstatytos sienos, lyg skaitytų kokį tekstą. Paskui priėjo prie vienos lentynos, dešiniosios rankos smiliumi krūtinės aukštyje lėtai braukė per knygų nugarėles, priėjo prie kitos lentynos, braukė toliau, nugarėlė po nugarėlės, taip apėjo visą kambarį. Prie lango sustojo, žiūrėjo į tamsą, į knygų lentynų ir savo pačios atspindį stikle.

Tai vienas manyje išlikusių Hanos paveikslų. Aš įrašiau juos į atmintį, galiu perkelti į vidinį ekraną ir jame apžiūrinėti, nepakitusius, nenusitrynusius. Kartais ilgą laiką apie juos nebegalvoju. Bet kaskart juos vėl prisimenu ir tuomet gali būti taip, kad neištveriu daug kartų vieną paskui kitą tų paveikslų neperkėlęs į vidinį ekraną ir neapžiūrinėjęs. Viename paveiksle Hana, besimaunanti kojines. Kitame paveiksle Hana, stovinti priešais vonią ir ištiestose rankose laikanti išskleistą frotinį rankšluostį. Dar kitame paveiksle Hana, važiuojanti dviračiu vėjyje besiplaikstančiu sijonu. Paskui dar Hanos, stovinčios mano tėvo darbo kambaryje, paveikslas. Ji buvo apsirengusi mėlynai balta dryžuota suknele, anuomet vadinama palaidinukės kirpimo suknele. Su ta suknele ji atrodo jauna. Hana braukia pirštą per knygų nugarėles ir žiūri į langą.

Dabar ji atsigręžia į mane, gana guviai, taip, kad sijonas švysteli apie kojas. Jos žvilgsnis pavargęs.

– Ar tas knygas tavo tėvas tik skaitė ar ir rašė?

Žinojau tėvo parašytas knygas apie Kantą ir Hegelį, paieškojau, suradau abi ir parodžiau jas Hanai.

– Paskaityk man mažumėlę iš jų. Ar nenori, berneliuk?

– Aš...

Aš nenorėjau, bet jos prašymo atmesti taip pat nesinorėjo. Paėmiau tėvo knygą apie Kantą ir paskaičiau skirsnį apie analitiką bei dialektiką, kurių abu vienodai nesupratome.

– Užteks?

Ji pažiūrėjo į mane, lyg būtų viską supratusi ar lyg būtų nesvarbu, ką supranti, o ko ne.

– Ar ir tu vieną dieną imsi rašyti tokias knygas?

Papurčiau galvą.

– Tu rašysi kitokias knygas?

– Nežinau.

– Gal tu rašysi dramas?

– Aš nežinau, Hana.

Ji linktelėjo. Paskui valgėme desertą ir nuėjome pas ją. Būčiau norėjęs miegoti su ja savo lovoje, bet ji nepanoro. Mano namuose ji jautėsi kaip įsibrovėlė. Sakyti ji to nesakė, bet galėjai justi iš to, kaip stovėjo virtuvėje ar tarp atdarų dvivėrių durų,

kaip žengė iš kambario į kambarį, kaip apėjo mano tėvo knygas ir sėdėjo su manimi prie stalo.

Padovanojau jai šilkinius naktinius. Jie buvo baklažano spalvos, plonomis petnešėlėmis, apnuoginantys pečius ir rankas, siekiantys kulkšnis. Jie žvilgėjo ir mirguliavo. Hana džiaugėsi, juokėsi ir švytėjo. Ji nužvelgė save, apsisuko, padarė keletą šokio žingsnelių, pamatė save veidrodyje, trumpai apžiūrėjo savo atvaizdą ir šoko toliau. Tai taip pat vienas manyje išlikusių Hanos paveikslų.

XIII

Mokslo metų pradžia man visuomet būdavo svarbus gyvenimo įvykis. Perėjimas iš šeštos į septintą gimnazijos klasę atnešė ypač ryškių pokyčių. Mano klasė buvo išskirstyta į kitas tris lygiagrečias klases. Gana daug mokinių neįveikė septintosios klasės slenksčio, todėl iš keturių mažų klasių buvo sudarytos trys didelės.

Į gimnaziją, kurioje mokiausi, ilgą laiką buvo priimami tik berniukai. Kai buvo imta priiminėti ir mergaites, pradžioje jų buvo tiek mažai, kad jos nebūdavo tolygiai paskirstomos lygiagrečiose klasėse, o siunčiamos tik į vieną, vėliau į dvi ir tris

klases, kol ėmė sudaryti po trečdalį kiekvienos klasės mokinių. Tiek mūsų amžiaus mergaičių nebuvo, kad jų būtų paskirta ir į mano senąją klasę. Mes buvome ketvirtoji lygiagreti vien berniukų klasė. Todėl panaikino ir išskirstė mūsų, o ne kokią kitą klasę.

Apie tai sužinojome tik naujųjų mokslo metų pradžioje. Direktorius sukvietė mus į vieną klasę ir pranešė apie išskirstymą. Kartu su kitais šešiais mokiniais patraukiau tuščiais koridoriais į naują klasę. Mums teko vietos, kurios dar buvo likusios, man – antrame suole. Tai buvo vienviečiai suolai, bet sustatyti į po du trimis eilėmis. Aš sėdėjau vidurinėje eilėje. Kairėje sėdėjo Rudolfas Bargenas, bendramokslis iš mano senosios klasės, sunkiasvoris, ramus, patikimas šachmatininkas ir ledo rutulininkas, su kuriuo senojoje klasėje beveik nebendravome, bet dabar tapome geri draugai. Į dešinę nuo manęs, anapus praėjimo, sėdėjo mergaitė.

Mano kaimynė buvo vardu Sofi, rudaplaukė, rudaakė, vasariškai įdegusi, auksiniais plaukeliais ant nuogų rankų. Kai atsisėdau ir apsidairiau, ji man šyptelėjo.

Aš taip pat nusišypsojau. Jaučiausi gerai, džiaugiausi pradėjęs mokytis naujoje klasėje ir mergaitėmis. Stebėdavau savo bendramokslius šeštojoje

gimnazijos klasėje. Mokydavosi jų klasėje mergaitės, ar nesimokydavo, jie jų bijojo, vengė, puikavosi prieš jas ar jas garbino. Aš pažinojau moteris, todėl galėjau būti su jomis šaltakraujiškas ir draugiškas. Man patiko mergaitės. Naujojoje klasėje su jomis sutarsiu, tuo pelnydamas ir berniukų prielankumą.

Ar taip būna visiems? Kai buvau jaunas, arba pernelyg pasitikėdavau savimi, arba pernelyg nepasitikėdavau. Kartais atrodydavau sau visiškai negabus, neišvaizdus, nieko vertas, kartais tariausi esąs visais atžvilgiais vykęs, kuriam viskas turi sektis. Kai pasitikėdavau savimi, įveikdavau didžiausius sunkumus. Bet pakakdavo mažiausios nesėkmės, kad įsitikinčiau esąs nieko vertas. Pasitikėjimo savimi atgavimas niekuomet nepriklausė nuo sėkmės; mano laimėjimai visuomet smarkiai skirdavosi nuo rezultatų, kurių tikėdavausi iš savęs, ir nuo trokštamo žmonių pripažinimo. Ar jaučiau savo laimėjimų menkumą, ar jais didžiavausi, priklausydavo nuo to, kaip man klojosi. Su Hana daugelį savaičių man ėjosi gerai, nepaisant mudviejų nesutarimų, nors ji mane kaskart atstumdavo, o aš kaskart žemindavausi. Tad ir vasara naujojoje klasėje prasidėjo gerai.

Matau prieš save klasę: priekyje dešinėje pusėje durys ir ant sienos medinė lentjuostė su kabliais drabužiams pasikabinti, kairėje pusėje – langų eilė ir pro juos vaizdas į Heiligenbergą, o kai per pertraukas stovėdavome prie lango, apačioje buvo matyti gatvė, upė ir pievos kitame krante; priekyje – lenta, stovas žemėlapiams ir ant pėdos aukščio pakylos mokytojo pultas su kėde. Sienos sulig žmogaus galva buvo nudažytos geltonais aliejiniais dažais, aukščiau baltintos, o nuo lubų kabojo dvi matinės rutulio formos lempos. Patalpoje nebuvo nieko nereikalingo, jokių paveikslų, jokių augalų, nė vieno nereikalingo suolo, spintos su pamirštomis knygomis, sąsiuviniais ar spalvota kreida. Jei imdavai klaidžioti žvilgsniu, jis nuklysdavo pro langą arba slapčiomis į kaimynę ar į kaimyną. Jei Sofi pastebėdavo, kad žiūriu į ją, ji atsigręždavo ir nusišypsodavo.

– Bergai, tai, kad Sofija – graikiškas vardas, dar nereiškia, jog per graikų kalbos pamoką turite ją tyrinėti. Verskite!

Vertėme „Odisėją“. Buvau skaitęs ją vokiškai, mėgau ir mėgstu ją iki šiol. Kai prieidavo mano eilė, man teprireikdavo sekundžių, kad susivokčiau ir imčiau versti. Kai mokytojas nustojo mane traukęs per dantį dėl Sofi, o klasė – juoktis, ėmiau

lementi dėl ko kita. Nausikaja, panaši į nemirtinguosius dievus ūgiu ir išvaizda, mergiška ir baltarankė – ką man skaitant įsivaizduoti – Haną ar Sofi? Turėtų būti viena jų.

XIV

Jei sustoja lėktuvų varikliai, tai dar nėra skrydžio pabaiga. Lėktuvai nekrinta iš dangaus kaip akmenys. Jie sklendžia toliau, milžiniški, galingi reaktyviniai keleiviniai lėktuvai, netgi pusvalandį ar tris ketvirčius valandos, kad galiausiai sudužtų bandydami nutūpti. Keleiviai nieko nepastebi. Skrisdami lėktuvu, kurio varikliai nebedirba, žmonės jaučiasi ne kitaip, nei skrisdami lėktuvu, kurio varikliai veikia. Gal tik lėktuve yra tyliau, bet tik truputėlį: garsesnis už variklius yra į lėktuvo korpusą bei sparnus lūžtančio vėjo ūžimas. Kažkuriuo metu, pažvelgęs pro langą, pamatai grėsmingai priartėjusią žemę ar jūrą. Arba stiuardesės bei stiuardai nuleidžia žaliuzes ir imamas rodyti filmas. Gal truputėlį lėčiau skrisdami keleiviai jaučiasi netgi itin maloniai.

Vasara buvo mūsų meilės sklendimas. O gal, tiksliau sakant, mano meilės Hanai; apie jos meilę man – nieko nežinau.

Mes išsaugojome mūsų ritualą: balsiai skaityti, maudytis po dušu, mylėtis ir pagulėti greta vienas kito. Balsiai perskaičiau „Karą ir taiką“ su visais Tolstojaus išvedžiojimais apie istoriją, garsius vyrus, Rusiją, meilę ir santuoką. Tai galėjo užtrukti keturiasdešimt ar penkiasdešimt valandų. Hana ir vėl atidžiai sekė knygos veiksmą, bet jau kitaip nei lig tol; ji susilaikydavo nuo vertinimų, Natašos, Andrejaus ir Pjero nebepavertė savo pasaulio dalimi kaip nutiko su Luiza ir Emilija, bet įžengė į jų pasaulį kaip su nuostaba leidžiamasi į tolimą kelionę ar kopiama į pilį, į kurią tave įsileidžia, leidžia pabūti, su kuria artimai susipažįsti, bet kurioje vis tiek nesijauti visiškai drąsiai. Tai, ką jai iki tol skaitydavau, man būdavo jau žinoma. „Karas ir taika“ buvo nauja ir man. Mudu drauge leidomės į tą tolimą kelionę.

Vienas kitam sugalvodavome maloninius vardus. Ji ėmė mane vadinti ne tik berneliuku, bet ir įvairiausiais pažyminiais bei deminutyvais: varliuku arba rupūžiuku, šunyčiu, žvirgžduku ir rožele. Aš tebevadinau ją Hana, kol kartą jį manęs paklausė:

– Apie kokį gyvūną pagalvoji, kai laikai mane apkabinęs, užmerki akis ir bandai įsivaizduoti kokį gyvūną?

Užsimerkiau ir bandžiau įsivaizduoti gyvūnus. Gulėjome susiglaudę, mano galva jai ant kaklo, mano kaklas jai ant krūtų, mano dešinioji ranka jai ant nugaros, o kairioji ant užpakalio. Rankomis ir delnais glosčiau jos plačią nugarą, kietas šlaunis, tvirtą užpakalį, kaklu ir krūtine jaučiau stangrias krūtis ir pilvą. Čiuopiau jos lygią ir švelnią odą, o po ja – stiprų ir patikimą kūną. Uždėjęs jai ant blauzdos ranką, jaučiau nepaliaujamai virpčiojant raumenis. Tai man priminė arklį, kuris odos virpčiojimu bando nubaidyti muses.

– Apie arklį.

– Apie arklį?

Ji atšlijo, pasikėlė lovoje ir pažvelgė į mane. Ji žiūrėjo pasibaisėjusi.

– Ar tau tai nepatinka? Man atėjo į galvą toks palyginimas, nes tave liesti taip gera; lygu ir švelnu, o kartu tvirta ir stipru. Ir kad tavo blauzda taip virpčioja, – aiškinau jai savo asociacijas.

Ji stebėjo savo blauzdų raumenų virpčiojimą.

– Arklys, – tarė linguodama galvą, – net nežinau...

Tai buvo nebūdinga Hanai. Šiaip jos nuomonė visuomet būdavo vienareikšmė, arba pritardavo, arba prieštaraudavo. Pamatęs pakraupusį jos žvilgsnį buvau pasiryžęs, jei reikėtų, atsiimti visus žodžius, kaltinti save ir prašyti jos atleidimo. Bet dabar bandžiau sutaikyti ją su arklio palyginimu.

– Galėčiau vadinti tave Ilgakarte, Obuolmuše, Eikliakoje arba Sartužėle. Sakydamas žodį „arklys“ neturėjau galvoje arklio dantų, kaukolės ar ko kito, kas tau nepatinka, bet kažką gero, šilto, minkšto, švelnaus. Tu nesi nei kiškelis, nei katytė ar tigrė – joje tikrai yra kažko pikto, o tavyje ne.

Ji atsigulė aukštielninka, susinerdama po galva rankas. Dabar jau aš pasikėliau ir žiūrėjau į ją. Jos žvilgsnis smigo į tuštumą. Po kurio laiko ji atsigręžė į mane su keista širdingumo išraiška veide.

– Anaiptol, man patinka, kai lygini mane su arkliu ar vadini kitokiais arklių vardais. Ar paaiškinsi juos man?

Kartą buvome drauge kaimyninio miesto teatre ir žiūrėjome „Klastą ir meilę“. Tai buvo pirmasis Hanos lankymasis teatre ir ji mėgavosi viskuo, pradedant spektakliu, baigiant šampanu per pertrauką. Apkabinau ją per liemenį ir man buvo nesvarbu, ką pagalvos žmonės apie tokią mudviejų porą. Didžiavausi, kad man nesvarbu. Kartu žinojau, kad mano gimtojo miesto teatre tai man būtų buvę svarbu. Ar ir ji tai žinojo?

Hana žinojo ir tai, kad vasarą mano gyvenimas nebesisuko vien tik apie ją, mokyklą ir mokymąsi. Vis dažniau vėlyvą popietę ateidavau pas ją tiesiai iš baseino. Ten rinkdavosi klasės draugai ir draugės,

kartu ruošdavo pamokas, žaisdavo futbolą, tinklinį, skatą ir flirtuodavo. Ten vykdavo visuomeninis klasės gyvenimas, o man buvo svarbu jame dalyvauti ir jam priklausyti. Tai, kad aš nelygu koks Hanos darbo laikas – vėliau už kitus ateidavau ar anksčiau išeidavau, mano autoritetui nekenkė, bet darė mane įdomų. Žinojau tai. Žinojau ir tai, kad nebūdamas baseine nieko neprarandu, bet vis tiek man dažnai atrodydavo, jog būtent tuomet, kai manęs nėra, atsitinka kas nors nepaprasta. Ilgą laiką nedrįsau savęs klausti, o gal man labiau norėtųsi būti baseine nei pas Haną. Mano gimtadienis liepos mėnesį buvo švenčiamas baseine, draugai apgailestaudami leido išeiti anksčiau, o nusiplūkusi Hana sutiko mane prastai nusiteikusi. Ji nežinojo, kad tądien buvo mano gimimo diena. Kai paklausiau, kada jos gimtadienis, ji atsakė, jog spalio dvidešimt pirmąją, bet apie manąjį nepasiteiravo. Ji nebuvo blogesnės nuotaikos nei įprastai, kai būdavo pavargusi. Bet mane erzino prastas jos ūpas ir man norėjosi atgal į baseiną, pas klasės draugus ir drauges, atgal į kalbų, pokštų, žaidimų ir flirto nerūpestingumą. Kai ir aš pasidaviau blogai nuotaikai, mudu susikivirčijome ir Hana vėl ėmė elgtis su manim lyg būčiau tuščia vieta, tada mane vėl apėmė baimė ją prarasti, aš žeminausi, atsiprašinėjau, kol ji mane priėmė. Bet aš buvau kupinas pykčio.

XV

Tada ir prasidėjo mano išdavystė.

Ne todėl, kad būčiau ėmęs išdavinėti paslaptis ar kompromituoti Haną. Nieko neatskleidžiau, ką privalėjau nutylėti. Nutylėjau tai, ką privalėjau pasakyti. Neprisipažinau esąs su ja susijęs. Žinau, kad išsižadėjimas yra nekrintantis į akis išdavystės variantas. Iš šalies nematyti, ar išsižadi, ar tik laikaisi diskretiškumo, atsižvelgi į padėtį, vengi keblumų bei nemalonumų. Bet tas, kuris neprisipažįsta esąs susijęs, tai gerai žino. Išsižadėjimas pražūtingas santykiams taip pat kaip ir demonstratyvūs išdavystės variantai.

Nebeatsimenu, kada pirmą kartą išsižadėjau Hanos. Iš draugiško bendravimo vasaros popietėmis baseine užsimezgė draugystės. Be mano suolo kaimyno, pažįstamo iš senosios klasės, naujojoje klasėje ypač pamėgau Holgerį Šliuterį, kuris, kaip ir aš, domėjosi istorija bei literatūra ir su kuriuo greitai pradėjau artimai bendrauti. Susidraugavome ir su Sofi, gyvenusia tik keliomis gatvėmis toliau, su kuria mudu tuo pačiu keliu eidavome į baseiną. Iš pradžių tariau sau, kad su draugais dar nesame tokie artimi, kad galėčiau pasakoti jiems apie Haną. Paskui neradau tinkamos progos, tinkamo momento,

tinkamų žodžių. Galiausiai pasakoti apie Haną, kartu su kitomis jaunuoliškomis paslaptimis buvo per vėlu. Sakiau sau, jei imsiu po tiek laiko pasakoti apie ją, gali kilti klaidingas įspūdis, esą taip ilgai tylėjau apie Haną todėl, jog mūsų santykiai esantys netinkami, o mane slegianti sąžinė. Bet kad ir kaip save apgaudinėjau, žinojau, jog išduodu Haną, nutylėdamas apie ją, kai tariausi pasakojąs draugams visa, kas mano gyvenime svarbu.

Nuo to, kad jie pastebėjo, jog aš nevisiškai atviras, man nebuvo geriau. Vieną vakarą mudviem su Sofi važiuojant namo užklupo audra ir Neunheimerio laukuose, kur tuomet dar nebuvo universiteto pastatų, o plytėjo tik laukai bei sodai, pasislėpėme po kažkokio sodo namelio stogeliu. Žaibavo, griaudėjo, šėlo audra, lijo tankiais ir sunkiais lašais. Temperatūra nukrito kokiais penkiais laipsniais. Žvarbome, tad aš apglėbiau ją ranka.

– Klausyk..., – pratarė žiūrėdama ne į mane, bet į lietų lauke, – tu juk ilgai sirgai gelta. Ar dar ji tave tebekamuoja? Gal bijai, kad nevisiškai pasveiksi? Ką sakė gydytojai? Ar tau kasdien tenka vaikščioti į kliniką dėl kraujo perpylimo ar lašelinių?

Hana kaip liga. Man buvo gėda. Bet kalbėti apie Haną dabar tikrai negalėjau.

– Ne, Sofi. Nebesergu. Kepenų tyrimų rezultatai normalūs, o po metų netgi galėsiu gerti alkoholį, jei norėsiu, bet aš nenoriu. Mane vis dar kamuoja...

Kalbėdamas apie Haną nenorėčiau sakyti „mane tebekamuoja".

– Vėliau ateinu ar anksčiau išeinu visai dėl ko kita.

– Ar nenori apie tai kalbėti, ar, tiesą sakant, norėtum, bet nežinai kaip?

Ar aš nenoriu, ar nežinau? Pats nesupratau, kaip čia yra. Bet kai mudu taip stovėjome virš galvų tvykčiojant žaibams, netoliese dundant griaustiniui ir pliaupiant lietui, drauge žvarbdami, vienas kitą truputėlį šildydami, pajutau, kad jai, būtent jai, turėčiau papasakoti apie Haną.

– Gal apie tai papasakosiu kitą kartą.

Bet to karto taip ir nebuvo.

XVI

Taip ir nesužinojau, ką veikdavo Hana tuomet, kai ji nedirbdavo ir nebūdavo su manimi. Jei paklausdavau, ji liepdavo neklausinėti. Mes neturėjome bendro pasaulio. Savo gyvenime ji skyrė man

tokią vietą, kokią norėjo paskirti. Tuo turėjau pasitenkinti. Buvo įžūlu, jei norėjau daugiau turėti ar bent jau daugiau žinoti. Kai drauge būdavome ypač laimingi ir apimdavo jausmas, kad dabar viskas galima ir įmanoma, pasitaikydavo, jog ji išsisukdavo nuo mano klausimų, užuot liepusi neklausinėti.

– Ir viskas, berneliuk, tau rūpi!

Arba paimdavo mano ranką ir pasidėdavo ją ant pilvo.

– Ar nori, kad jame atsirastų skylių?

Arba lenkdavo sau po vieną pirštus kalbėdama:

– Turiu skalbti, turiu lyginti, turiu šluoti, turiu šluostyti, turiu apsipirkti, turiu virti, turiu krėsti slyvas, jas surinkti, parnešti namo ir greitai išvirti uogienę, kitaip jas suvalgys mažylis, – suimdavo mažąjį kairiosios rankos pirštelį dešiniosios nykščiu ir smiliumi, – kitaip jis vienas jas suvalgys.

Niekada atsitiktinai nesu sutikęs jos gatvėje, parduotuvėje ar kine, kur ji, anot jos pačios, mielai ir dažnai lankydavosi, pirmaisiais pažinties mėnesiais ir aš norėdavau eiti kartu, bet ji nesutikdavo. Kartais mudu kalbėdavomės apie filmus, kuriuos abu būdavome matę. Ji eidavo į kiną kažkaip keistai nesirinkdama ir žiūrėjo viską – pradedant vokiškais filmais apie karą ir gimtąją šalį, vesternais ir baigiant Nouvelle vague. O aš mėgau visus Holly-

woodo filmus, nesvarbu, ar veiksmas vykdavo senojoje Romoje ar laukiniuose Vakaruose. Vieną vesterną mudu ypač mėgome; Richardas Widmarkas jame vaidina šerifą, kurio kitą rytą laukia dvikova ir kurią jis tegali pralaimėti. Vakare jis beldžiasi į Dorothy Malone, kuri veltui įkalbinėjo jį bėgti, duris. Ji atidaro.

– Ko dabar nori? Viso gyvenimo per vieną naktį?

Hana retkarčiais erzindavo mane, kai ateidavau pas ją sklidinas geismo.

– Ko dabar nori? Viso gyvenimo per vieną valandą?

Tik vienintelį kartą pamačiau Haną mudviem nesusitarus. Buvo liepos pabaiga ar rugpjūčio pradžia, paskutinės dienos prieš ilgąsias atostogas.

Hana ištisas dienas buvo apimta keistos nuotaikos, kaprizinga bei valdinga ir kartu buvo justi, jog kažkas ją slegia, be galo kankina, daro opia ir pažeidžiama. Ji laikėsi, valdėsi, stengdamasi neleisti tos jėgos susprogdinama. Paklausta, kas ją slegia, reagavo atšiauriai. Aš negalėjau suprasti. Šiaip ar taip, jaučiausi ne tik jos atstumtas, bet jutau ir jos bejėgiškumą, bandžiau būti šalia jos ir kartu duoti jai ramybę. Vieną dieną įtampa atlėgo. Iš pradžių maniau, kad Hana dabar vėl tokia kaip visada. Pabaigę „Karą ir taiką“ mes ne iš karto ėmėmės kitos

knygos. Buvau pažadėjęs tuo pasirūpinti ir atsinešiau keletą knygų pasirinkti.

Bet ji nepanoro.

– Eikš, berneliuk, aš tave numaudysiu.

Tai nebuvo vasaros tvankumas, kuris įžengus į virtuvę apglobė mane lyg sunkus audeklas. Hana buvo įjungusi vonios kolonėlę. Ji paleido vandenį, įlašino keletą lašų levandos ir prausė mane. Šviesiai mėlynas, gėlėtas berankovis chalatas, kurį ji vilkėjo be apatinių, nuo karščio ir drėgmės lipo prie jos suprakaitavusio kūno. Ji mane labai jaudino. Kai mylėjomės, man atrodė, kad ji nori, jog pajusčiau tai, kas priverstų pamiršti visus anksčiau patirtus pojūčius, kad daugiau tiesiog nebegalėčiau tverti. Taip, kaip ji atsidavė, irgi buvo nepakartojama. Nepasakytum, kad beatodairiškai; atodairos ji niekuomet neprarasdavo. Bet rodėsi, jog ji norėtų drauge su manimi paskęsti.

– O dabar dumk pas savo draugus.

Ji atsisveikino su manimi ir aš išvažiavau. Kaitra tvyrojo tarp namų, plytėjo virš laukų bei sodų, mirguliavo virš asfalto. Buvau apkvaitęs. Baseine žaidžiančių ir pliuškenančių vaikų rėkavimas mano ausį pasiekdavo lyg iš tolybių. Apskritai ėjau per pasaulį lyg būčiau ne jo gyventojas. Pasinėriau į chloruotą balzganą vandenį ir nejaučiau jokio

poreikio išnirti. Gulėjau greta kitų, klausiausi ir man jų kalbos atrodė juokingos ir menkos.

Nejučiomis ta nuotaika išsisklaidė. Nejučiomis toji popietė baseine vėl buvo kaip ir visos – su pamokų ruošimu, tinkliniu, tauškimu ir flirtu. Nebeprisimenu, ką būtent tą minutę veikiau, kai pakėliau akis ir pamačiau ją.

Ji stovėjo už kokių dvidešimt ar trisdešimt metrų apsirengusi šortais, per liemenį surišta palaidine ir žiūrėjo mano pusėn. Aš taip pat žvelgiau į ją. Per atstumą negalėjau įžiūrėti jos veido. Aš nepašokau ir nenuskubėjau prie jos. Dingtelėjo mintis: kodėl ji baseine, ar ji nori, kad ją pamatyčiau ir kad mus pamatytų drauge, ar aš noriu, kad mus pamatytų drauge, kad dar niekuomet nebuvome atsitiktinai susitikę, ir kaip man elgtis. Paskui atsistojau. Tą trumpą akimirką, kai paleidau ją iš akių, ji nuėjo.

Hana su šortais ir surišta palaidine, atsukusi į mane veidą, kurio išraiškos negaliu įžiūrėti, – tai dar vienas manyje išlikusių Hanos paveikslų.

XVII

Kitą dieną jos neberadau. Atėjau įprastu laiku ir paskambinau. Žvilgtelėjau per durų stiklą, viskas atrodė kaip įprasta, girdėjau tiksint laikrodį.

Vėl atsisėdau ant laiptų pakopos. Pirmaisiais mėnesiais visuomet žinodavau, kurio maršruto tramvajuje ji dirba, nors daugiau nebebandžiau jos lydėti ar pasitikti po darbo. Kažkaip nustojau to klausinėjęs, tuo domėjęsis. Tik dabar tai atėjo man į galvą.

Iš telefono būdelės Vilhelmo aikštėje paskambinau į tramvajų ir funikulierių bendrovę, mane keletą kartų jungė vis su kitu skyriumi, kol sužinojau, kad Hana Šmic neatėjo į darbą. Sugrįžau į Stoties gatvę, staliaus dirbtuvėlėje kieme pasiteiravau apie namo savininką, sužinojau jo pavardę ir adresą Kirchheime. Nuvažiavau tenai.

– Ponia Šmic? Ji šiandien rytą išsikraustė.

– O jos baldai?

– Tai ne jos baldai.

– Nuo kada ji gyveno tame bute?

– O koks jūsų reikalas?

Moteris, su kuria kalbėjausi per langelį duryse, jį uždarė.

Tramvajų ir funikulierių bendrovės administracijos pastate susiieškojau kadrų skyrių. Atsakingas darbuotojas buvo malonus ir susirūpinęs.

– Ji paskambino šįryt, laiku, kad dar spėtume surasti, kas ją pavaduos, ir pasakė, jog daugiau nebeateis. Išvis nebeateis.

Jis palingavo galvą.

– Prieš keturiolika dienų ji sėdėjo čia, ant tos pačios kėdės, kur dabar sėdite jūs, ir aš pasiūliau jai mokytis vairuotoja, o ji štai – viską meta.

Tik po kelių dienų sumojau nueiti į gyventojų registracijos tarnybą. Išsiregistravimo lapelyje parašyta, kad vyksta į Hamburgą. Adresas nenurodytas.

Ištisas dienas man buvo bloga. Stengiausi, kad tėvai ir brolis su seserimis nieko nepastebėtų. Prie stalo šiek tiek dalyvaudavau pokalbyje, truputėlį valgydavau ir, jei prispirdavo vemti, suskubdavau nulėkti iki tualeto. Ėjau į mokyklą ir į baseiną. Ten, nuošalioje vietoje, kur niekas manęs neieškodavo, leisdavau popietes. Mano kūnas ilgėjosi Hanos. Bet blogiau nei fizinis ilgesys buvo kaltės jausmas. Kodėl, pamatęs ją stovinčią, tuojau pat nešokau ir nepribėgau prie jos! Nereikšmingoje situacijoje išryškėjo mano paskutiniųjų mėnesių nenuoširdumas, kai ėmiau jos išsižadėti, ją išdavinėti. Bausdama už tai ji pasitraukė.

Kartais bandydavau įsikalbėti, kad baseine mačiau ne ją. Kaip galėjau būti tikras, kad tai ji, jei dorai neįžiūrėjau jos veido? Jei tai būtų buvusi ji, nejaugi nebūčiau atpažinęs jos veido? Taigi negalėjau būti tikras, kad tai negalėjo būti ji?

Bet aš žinojau, kad tai buvo ji. Ji stovėjo ir žiūrėjo – buvo jau per vėlu.

ANTRA DALIS

I

Po to, kai Hana išvyko iš miesto, turėjo praeiti nemažai laiko, kol nustojau visur jos dairęsis, kol pripratau, kad popietės prarado jos siluetą, kol nustojau žiūrėti į knygas ir vartyti jas neklausdamas savęs, ar jos tinkamos skaityti balsiai. Turėjo praeiti nemažai laiko, kol mano kūnas nustojo ilgėjęsis jos kūno; kartais pro miegus pats jausdavau, kaip rankomis ir kojomis grabinėju, ieškodamas jos, o brolis ne kartą prie stalo išpasakodavo, kad aš per miegus šaukiąsis Hanos. Prisimenu ir mokykloje praleistas valandas, per kurias tesvajodavau, tegalvodavau apie ją. Kaltės jausmas, kankinęs mane pirmosiomis savaitėmis, atlėgo. Vengiau jos namo, eidavau kitais keliais, o po pusmečio mes su šeima persikraustėme į kitą miesto dalį. Nepasakyčiau, kad būčiau pamiršęs Haną. Bet atėjo toks laikas, kai jos prisiminimai nustojo mane visur sekioję. Ji liko, kaip lieka miestas traukiniui nuvažiuojant.

Miestas čia, kažkur tau už nugaros, galima tenai nuvažiuoti ir įsitikinti, kad jis tebėra. Bet kam to reikia.

Paskutinieji metai mokykloje ir pirmieji metai universitete atmintyje išlikę kaip laimingas laikas. Tuo pačiu apie juos mažai ką galiu pasakyti. Viskas ėjosi sklandžiai: brandos egzaminai ir iš sumišimo pasirinktos teisės studijos sekėsi nesunkiai, užmegzti draugystės bei meilės ryšius, pakelti išsiskyrimus sekėsi nesunkiai – viskas man ėjosi nesunkiai. Viskas klojosi lengvai, viskas buvo lengva. Galbūt todėl prisiminimų ryšulėlis toks mažas. O gal man tik taip atrodė? Klausiu savęs, ar apskritai esama laimingų prisiminimų. Kai ilgai galvoju apie praeitį, prisimenu pakankamai daug gėdingų bei skausmingų situacijų ir žinau, kad su prisiminimais apie Haną nors ir atsisveikinau, bet su jais nesusidorojau. Po Hanos daugiau niekada nebesileisti žeminamam ir nežeminti, nekaltinti kito ir nesijausti kaltam, nieko nebemylėti taip, kad praradus skaudėtų – anuomet taip aiškiai apie tai negalvojau, bet, be abejo, jaučiau.

Aš išmokau išdidžiai ir iš aukšto elgtis, save pateikdavau kaip žmogų, kurio niekas negali sujaudinti, sukrėsti, sutrikdyti. Aš niekam neatverdavau

širdies, ir prisimenu mokytoją, kuris mane kiaurai permatė, norėjo su manimi ta tema pasikalbėti ir kuriuo aš išdidžiai nusikračiau. Prisimenu ir Sofi. Netrukus po to, kai Hana išvyko iš miesto, Sofi nustatė tuberkuliozę. Ji trejus metus praleido sanatorijoje ir grįžo kaip tik tada, kai buvau studentas. Ji jautėsi vieniša, ieškojo ryšių su senais draugais ir man nebuvo sunku užkariauti jos širdį. Po to, kai mudu permiegojome, ji pajuto, kad man rimtai nerūpi, ir klausė pro ašaras: „Kas su tavim pasidarė, kas su tavim pasidarė?“

Prisimenu savo senelį, kuris prieš mirtį, per vieną mano paskutiniųjų apsilankymų, norėjo mane palaiminti, o aš jam pareiškiau tais dalykais netikįs ir neteikiąs jokios reikšmės. Kad šitaip elgdamasis tuomet būčiau gerai jautęsis, šiandien man sunku įsivaizduoti. Prisimenu ir tai, kad nuo menkiausio meilaus atidumo gesto man gniaužda vo gerklę, nesvarbu, ar tie gestai būdavo skirti man, ar kam kitam. Kartais pakakdavo filmo scenos. Šis nejautrumo ir sentimentalumo derinys man pačiam buvo įtartinas.

Vėl išvydau Haną teismo salėje.

Tai nebuvo pirmasis koncentracijos stovyklų procesas ir ne iš didžiųjų. Profesorius, vienas iš nedaugelio, tuo metu gilinęsis į nacių laikų praeitį ir su ta tema susijusius teismo procesus, pasirinko jį seminarui, nes tikėjosi, studentų padedamas, galėsiąs sekti visą jo eigą ir jį įvertinti. Nebeatsimenu, ką jis norėjo patikrinti, patvirtinti ar paneigti. Prisimenu, kad seminare buvo diskutuojama apie bausmės skyrimo dėl senaties uždraudimą. Ar pakanka to, kad jau jų daromų nusikaltimų metu būta straipsnio, pagal kurį teisiami koncentracijos stovyklų prižiūrėtojai ir budeliai, ar būtina atsižvelgti į tai, kaip tas straipsnis jų daromų nusikaltimų metu buvo suprantamas bei taikomas ir kad jis anuo metu būtent jiems nebuvo taikomas? Kas yra teisėtumas? Ar tai, kas parašyta knygoje, ar tai, kas iš tiesų įsitvirtina visuomenėje ir ko laikomasi? O gal teisėtumas yra tai, kas – nesvarbu, ar parašyta knygoje, ar neparašyta – privalo įsitvirtinti ir ko privalu laikytis, jei visuomenė yra sveika? Profesorius, senas ponas, grįžęs iš emigracijos, bet vokiečių teisininkų ignoruojamas, šioje diskusijoje dalyvavo pasitelkęs visą savo erudiciją ir kartu išsaugojęs

santūrumą žmogaus, kuris spręsdamas problemą erudicija nebesikliauja.

– Pasižiūrėkite į kaltinamuosius – nerasite nė vieno, kuris iš tikrųjų manytų anuomet turėjęs teisę žudyti.

Seminaras prasidėjo žiemą, teismo procesas – pavasarį. Jis tęsėsi daugelį savaičių. Teismo posėdžiai vykdavo nuo pirmadienio iki ketvirtadienio, kiekvienai šių keturių dienų profesorius paskirdavo studentų grupelę, kuri pažodžiui protokoluodavo. Penktadieniais vykdavo seminaro posėdžiai ir būdavo apžvelgiami bei įvertinami praėjusios savaitės įvykiai.

Įvertinimas! Praeities perkainojimas! Mes, seminaro studentai, laikėme save praeities perkainojimo avangardu. Mes atplėšėme langus, įleidome oro, vėjo, pagaliau nupūtusio dulkes, kurioms visuomenė leido nusėsti ant praeities baisybių. Rūpinomės, kad būtų galima kvėpuoti ir matyti. Mes taip pat nedėjome daug vilčių į teisinę erudiciją. Mums buvo aišku, kad nuteisti būtina. Mes taip pat buvome įsitikinę, kad tik paviršutiniškai žiūrint galėjo atrodyti, jog kalbama apie to ar kito koncentracijos stovyklos prižiūrėtojo ar budelio nuteisimą. Prieš teismą stojo visa karta, kuri naudojosi tų prižiūrėtojų ir budelių paslaugomis arba kuri

jiems netrukdė, arba kuri jų bent neišmetė iš savo tarpo, kaip būtų galėjusi pasielgti po 1945 metų, ir mes perkainodami ir iškeldami aikštėn praeitį pasmerkėme ją gėdai.

Mūsų tėvų vaidmenys Trečiajame reiche buvo labai įvairūs. Kai kurie tėvai kariavo fronte, tarp jų buvo du ar trys vermachto karininkai ir vienas SS karininkas, keli buvo padarę karjerą teisingumo ir valdymo sistemose, tarp mūsų tėvų buvo mokytojų ir gydytojų, o vienas turėjo dėdę, užėmusį aukštą valdininko postą prie reicho vidaus reikalų ministro. Esu tikras, kad jei mūsų klausinėjami jie atsakinėtų, papasakotų visokiausių dalykų. Mano tėvas apie save nenorėjo kalbėti, bet aš žinojau, kad jis prarado filosofijos docento vietą, kai pasiskelbė skaitysiąs paskaitą apie Spinozą, per karą išgyveno bei išlaikė mus, dirbdamas turistinių žemėlapių bei knygų leidyklos redaktoriumi. Kaip man šovė į galvą pasmerkti jį gėdai? Bet aš taip pasielgiau. Mes visi pasmerkėme savo tėvus gėdai, net jei tegalėjome apkaltinti juos po 1945 metų greta savęs pakentus nusikaltėlius.

Mus, seminaro studentus, siejo stiprus grupės ryšys. Tie iš koncentracijos stovyklų seminaro – taip pradžioje mus vadino kiti studentai, o paskui ir mes patys taip sakydavome. Tai, ką mes darėme,

kitų nedomino; daugelį nemaloniai stebino, kitiems tiesiog kėlė pasišlykštėjimą. Dabar aš manau, kad tas mūsų uolumas, renkant žinias apie baisumus ir tas žinias ketinant perduoti kitiems, iš tikrųjų buvo atgrasus. Kuo siaubingesni buvo įvykiai, apie kuriuos skaitėme ir klausėmės, tuo įtikimesnė mums rodėsi mūsų švietėjiška ir kaltinamoji misija. Net jei nuo tų įvykių mums užimdavo kvapą, mes triumfuodami apie juos skelbdavome. Štai, žiūrėkite!

Į seminarą užsirašiau iš paprasčiausio smalsumo. Tai buvo pagaliau kažkas nauja, o ne pirkimo teisė, ne nusikaltimo darymas ir dalyvavimas nusikaltime, ne „Saksų veidrodis“[1] ir ne teisės filosofijos senienos. Išmoktas pasipūtusio ir išdidaus žmogaus manieras atsinešiau ir į seminarą. Bet slenkant žiemos mėnesiams vis sunkiau sekėsi atsiriboti – nuo įvykių, apie kuriuos skaitėme ir klausėmės, nuo entuziazmo, apėmusio seminaro studentus. Pradžioje bandžiau save apgauti sakydamas, kad mus sieja tik mokslinis arba dar politinis ir moralinis entuziazmas. Bet man norėjosi daugiau, norėjau, kad mus sietų bendras entuziazmas. Kitiems tikriausiai

[1] Sachsenspiegel – apie 1215–1231 m. teisėjo Eikės fon Repgovo sudarytas Rytų Saksonijos paprotinės teisės rinkinys. – *Vert. pastaba.*

tebeatrodžiau atsiribojęs ir arogantiškas. Tais žiemos mėnesiais man buvo gera pagalvojus, kad ir aš čia dalyvaujau ir kad noriu išsiaiškinti pats su savimi ir tai, ką aš dirbu ir su kuo dirbu.

III

Teismo procesas vyko kitame mieste, kelionė automobiliu iki ten trunka nepilną valandą. Šiaip jame niekuomet nebuvau turėjęs reikalų. Vairavo kitas studentas. Jis buvo ten užaugęs ir gerai pažinojo miestą.

Buvo ketvirtadienis. Teismo procesas prasidėjo pirmadienį. Pirmąsias tris teisminio nagrinėjimo dienas užėmė gynėjų pareiškimai dėl šališkumo. Mes buvome ketvirtoji grupė, kuri dalyvaudama asmeninėje kaltinamųjų apklausoje turėjo matyti tikrąją teismo proceso pradžią.

Važiavome kalnų keliu aplink žydint vaismedžiams. Buvome pakiliai, entuziastingai nusiteikę; pagaliau galėsime parodyti, ko esame išmokę. Mes nesijautėme esą tik žiūrovai, klausytojai ir protokoluojantys. Žiūrėti, klausyti ir protokoluoti – toks buvo mūsų indėlis į praeities perkainojimą.

Teismas buvo amžių sandūros statinys, bet be pompastikos ir niūrumo, dažnai būdingo to laikotarpio teismų pastatams. Salės, kurioje posėdžiavo prisiekusiųjų teismas, kairėje pusėje buvo visa eilė didelių langų, kurių matinis stiklas neleido matyti, kas dedasi lauke, bet gerai praleido šviesą. Priešais langus sėdėjo prokurorai, šviesiomis pavasario ir vasaros dienomis atpažįstami tik iš kontūrų. Teismas – trys teisėjai juodomis togomis ir šeši tarėjai – sėdėjo salės priešakyje, o dešinėje stovėjo kaltinamųjų ir gynėjų suolas, dėl didelio jų skaičiaus pailgintas pristačius stalų su kėdėmis iki pat salės vidurio prieš žiūrovų eiles. Keli kaltinamieji ir gynėjai sėdėjo nugaromis į mus. Hana sėdėjo nugara į mus. Atpažinau ją tik tada, kai pašaukta atsistojo ir žengė į priekį. Žinoma, iš karto prisiminiau pavardę: Hana Šmic. Paskui atpažinau ir stotą, galvą, tokią neįprastą, į kuodą susuktais plaukais, kaklą, plačią nugarą ir stiprias rankas. Ji laikėsi tiesiai. Stovėjo tvirtai ant abiejų kojų, laisvai nuleidusi rankas. Ji buvo apsivilkusi pilka suknele trumpomis rankovėmis. Pažinau ją, bet nieko nejaučiau. Aš nieko nejaučiau.

Taip, ji norinti stovėti. Taip, ji gimusi 1922 metų spalio 21-ą dieną Hermanštate ir dabar esanti keturiasdešimt trejų. Taip, ji dirbusi Berlyne

Siemenso įmonėje ir 1943 metų rudenį nuėjusi tarnauti SS.

– Ar jūs savanoriškai nuėjote į SS?

– Taip.

– Kodėl?

Hana neatsakė.

– Ar tiesa, kad ėjote į SS, nors Siemenso įmonėje jums buvo siūloma vyresniosios darbininkės vieta?

Hanos gynėjas pašoko.

– Ką čia reiškia „nors"? Kuo čia dėta insinuacija, moteris verčiau būtų tapusi Siemenso vyresniąja darbininke, užuot ėjusi į SS? Nepateisinama, kad mano ginamosios apsisprendimas būtų paverčiamas tokio svarstymo objektu.

Jis atsisėdo. Tai buvo vienintelis jaunas gynėjas, kiti buvo seniai, kai kurie jų, kaip greitai paaiškėjo, seni naciai. Hanos gynėjas vengė naudotis jų žargonu ir tezėmis. Bet jo skubotas uolumas ginamajai kenkė tiek pat, kiek ir jo kolegų nacionalsocialistinės tirados kenkė jų ginamosioms. Nors jis pasiekė, kad teismo pirmininkas suglumęs sužiurtų ir daugiau nebesigilintų į klausimą, kodėl Hana nuėjo į SS, bet įspūdis, kad Hana taip pasielgė apgalvojusi ir neverčiama, išliko. Ir kai vienas tarėjų paklausė Hanos, kokio darbo ji tikėjosi SS, ir kai Hana

paaiškino, jog SS Siemenso ir kitose įmonėse verbavo moteris apsaugos tarnybai, ir kad ten ji užsirašiusi, ten buvusi ir priimta, neigiamo įspūdžio neišsklaidė.

Pirmininko paklausta Hana lakoniškai patvirtino, kad iki 1944-ųjų pavasario ji dirbusi Aušvice, o iki 1944–1945 metų žiemos nedidelėje stovykloje prie Krokuvos, kad ji kartu su kalinėmis patraukusi į Vakarus ir ten atsidūrusi, kad karo pabaigoje buvusi Kaselyje ir nuo tada gyvenusi tai čia, tai ten. Aštuonerius metus ji gyveno mano gimtajame mieste; tai buvo ilgiausias laikas, išbūtas vienoje vietoje.

– Ar dažnas gyvenamosios vietos keitimas susijęs su ketinimu pabėgti?

Advokatas atvirai demonstravo savo ironiją:

– Mano ginamoji kiekvieną kartą keisdama gyvenamąją vietą išsiregistruodavo ir prisiregistruodavo policijoje. Niekas nerodo, kad ji galėtų pabėgti, nieko tokio nėra, ką ji galėtų nuslėpti. Ar areštą paskyrusiam teisėjui atrodė neįmanoma mano ginamąją palikti laisvėje dėl inkriminuojamo nusikaltimo sunkumo ir baiminantis galimo visuomenės pasipiktinimo? Tai, aukštasis teisme, yra nacių įvestas arešto pagrindas, o po nacių vėl panaikintas. Jis nebeegzistuoja.

Advokatas kalbėjo su piktu pasitenkinimu, su kuriuo kartais pranešami pikantiški faktai.

Išsigandau. Pajutau, kad Hanos areštas man pasirodė natūralus ir teisingas. Ne dėl kaltinimo, ne dėl priskiriamos kaltės sunkumo ir įtarimo didumo, apie kuriuos aš dar nieko tiksliai nežinojau, bet dėl to, kad uždaryta kameroje ji pasišalino iš mano pasaulio, iš mano gyvenimo. Norėjau, kad ji būtų kuo toliau nuo manęs, taip nepasiekiamai toli, kad galėtų likti tik prisiminimuose, kokia ji man ir buvo per praėjusius metus. Jei advokatui pasisektų, turėčiau būti pasiruošęs ją susitikti ir man tektų aiškintis su savimi, kaip norėčiau ir turėčiau su ja susitikti. Nemačiau priežasties, kodėl jam galėtų nepasisekti. Jei Hana iki šiol nebandė bėgti, kodėl turėtų bandyti dabar? Ir ką ji galėjo nuslėpti? Kitų priežasčių areštui tuo metu nemačiau.

Pirmininkas vėl atrodė suglumęs ir aš supratau, kad tai jo gudrybė. Kai tik kieno nors žodžiai pasirodydavo jam neparankūs ir nemalonūs, jis nusiimdavo akinius, nužvelgdavo kalbėtoją abejojančiu trumparegišku žvilgsniu, suraukdavo kaktą ir pastabą nuleisdavo negirdomis, arba pradėdavo „taigi jūs manote“, ar „taigi jūs norite pasakyti“, o paskui pakartodavo tuos žodžius tokiu tonu, kad nelikdavo abejonių, jog jis nelinkęs į juos gilintis ir kad nesą jokios prasmės versti jį tai daryti.

– Taigi jūs manote, kad areštą skyręs teisėjas neteisingai įvertino tą aplinkybę, jog kaltinamoji nereagavo į jokį raštą, į jokį kvietimą, neatvyko nei į policiją, nei pas prokurorą, nei pas teisėją? Ar jūs norite prašyti panaikinti areštą?

Advokatas pateikė tokį prašymą, o teismas jį atmetė.

IV

Nepraleidau nė vienos teismo proceso dienos. Kiti studentai tuo stebėjosi. Profesoriui patiko, kad vienas iš mūsų rūpinasi, jog paskesnė grupė sužinotų, ką girdėjo ir matė ankstesnioji.

Tik kartą Haną pažvelgė į publiką ir į mano pusę. Šiaip per visas dienas, kai vyko teismo procesas, lydima apsaugos policininkės ir atsisėdusi į savo vietą, ji visuomet žvilgsnį nukreipdavo į teisėjų suolą. Tai suteikė jai išdidumo, išdidi ji atrodė dar ir todėl, kad nesikalbėjo su kitomis kaltinamosiomis ir beveik nebendravo su savo gynėju. Kitos kaltinamosios, tiesa, kuo ilgiau truko bylos nagrinėjimas, tuo mažiau kalbėjosi tarpusavyje. Per teismo posėdžių pertraukas jos stovėdavo drauge su giminaičiais ir draugais, modavo ir šūkčiodavo jiems, rytais

išvydusios tarp publikos. Hana per teismo posėdžių pertraukas likdavo sėdėti.

Taigi matydavau ją iš nugaros. Matydavau jos galvą, kaklą, pečius. Įdėmiai apžiūrinėjau jos galvą, kaklą, pečius. Kai būdavo kalbama apie ją, ji dar aukščiau pakeldavo galvą. Jei jausdavosi neteisingai apkalbama, šmeižiama, užsipuolama ir ruošdavosi atkirčiui, ištiesindavo pečius, sprandas pritvinkdavo, raumenys įsitempdavo. Tie jos atkirčiai vis būdavo nesėkmingi ir pečiai vis nulinkdavo. Ji niekada negūžčiojo pečiais, niekada nepurtė galvos. Ji būdavo per daug įsitempusi, kad būtų drįsusi gūžčioti pečiais ar purtyti galvą. Ji net nedrįso pakreipti galvą, ją nuleisti ar pasiremti ranka. Ji sėdėdavo kaip suakmenėjusi. Tokia sėdėsena turėjo būti kankinama.

Kartais plaukų sruogos išsivogdavo iš kietai susukto kuodo, garbanojosi, karojo aplink kaklą ir plaikstėsi ties juo nuo skersvėjo. Kartais Hana dėvėdavo suknelę, kurios iškirptė buvo pakankamai gili, kad ant kairiojo peties matytųsi apgamas. Tuomet prisimindavau, kaip nuo to sprando nupūsdavau plaukus, bučiuodavau tą apgamą ir kaklą. Bet prisiminimas buvo tik konstatavimas. Aš nieko nejaučiau.

Per ištisas savaites vykstantį teismo procesą nieko nejaučiau, mano jausmai buvo lyg apmirę. Kartais juos provokuodavau, įsivaizduodavau Haną, darančią tai, kuo ji buvo kaltinama taip aiškiai, kaip tik įstengdavau, ir dar kitokią Haną, kokią ją prisiminiau išvydęs plaukus ant kaklo ir apgamą ant peties. Jaučiausi taip, lyg pirštais gnybčiau sau į ranką, kuri bejausmė nuo injekcijos. Ranka nejaučia, kaip ją gnybia pirštai, pirštai žino, kad jie gnybia ranką, o smegenys pirmą akimirką tų abiejų dalykų neatskiria. Bet po akimirkos jos jau sugeba kuo puikiausiai atskirti. Gal pirštai taip smarkiai gnybo, kad ta vieta kurį laiką lieka pabalusi. Bet paskui vėl priteka kraujo ir sugnybta vieta atgauna spalvą. Bet rankos jautrumas nuo to neatsistato.

Kas man padarė injekciją? Aš pats, nes be narkozės nebūčiau ištvėręs? Narkozė veikė ne tik teismo salėje ir ne tiek, kad galėčiau žiūrėti į Haną taip, tarsi kas kitas būtų ją mylėjęs ir jos geidęs, kažkas, ką gerai pažinojau, bet ne aš. Visur kitur taip pat jaučiausi, lyg būčiau šalia savęs ir žiūrėčiau iš šalies; mačiau save kažką veikiantį universitete, bendraujantį su tėvais ir broliu bei seserimis, su draugais, bet širdimi neprisidėjau.

Po kurio laiko tariausi pastebįs ir kitus žmones apėmusią panašią narkozės būseną. Ne advokatų,

kuriuos visą teismo procesą buvo pagavęs vis toks pat įkyrus, įsakmus noras ginčytis, pedantiškas kandumas arba rėksmingas, bejausmis įžūlumas, nelygu kiekvieno asmeninis ir politinis temperamentas. Tiesa, posėdžiai juos nuvargindavo; vakare jie būdavo labiau pavargę arba piktesni. Bet per naktį jie vėl pasikraudavo, prisipūsdavo ir kitą rytą vėl griaudėdavo bei šnypšdavo kaip ir praėjusį rytą. Prokurorai bandė neatsilikti ir taip pat diena po dienos demonstravo tokį patį kovingumą. Bet jiems tai nepavyko; pradžioje dėl to, kad teismo proceso objektai ir rezultatai jiems kėlė per daug didelį siaubą, vėliau dėl to, kad pradėjo veikti narkozė. Labiausiai ji veikė teisėjus ir tarėjus. Per pirmąsias teismo proceso savaites akivaizdžiai sukrėsti arba netgi sunkiai valdydamiesi jie klausėsi tų baisybių, apie kurias buvo pasakojama arba apie kurias buvo liudijama kartais pro ašaras, kartais užlūžtančiu balsu, kartais karštligiškai arba chaotiškai. Vėliau veidai vėl darėsi normalūs, jie jau galėjo vienas kitam šypteldami pakuždėti kokią repliką arba net leisti veidu perbėgti nekantrumo šešėliui, kai liudytojas imdavo pilstyti iš tuščio į kiaurą. Kai per teismo procesą buvo užsiminta apie kelionę į Izraelį, norint apklausti vieną liudytoją, jie ėmė džiaugtis ta

kelione. Studentai vis baisėdavosi. Jie tik kartą per savaitę sėdėdavo teismo salėje ir kaskart atsitikdavo vis tas pat: į kasdienybę įsigaudavo siaubas. Aš, kasdien dalyvaudamas teismo posėdžiuose, santūriai stebėdavau jų reakciją.

Panašiai, kaip koncentracijos stovyklos kalinys, išgyvenęs mėnesį po mėnesio ir apsipratęs, abejingai stebi naujai atvykstančiųjų siaubą. Stebi vis taip pat apsvaigęs, kaip ir matydamas žudynes ir mirtį. Visi buvusių koncentracijos stovyklų kalinių pasakojimai liudija tą apsvaigimą, kuris silpnina organizmo funkcijos, daro žmogų apatišką ir bejausmį, o nuodijimas dujomis ir deginimas tampa kasdieniu dalyku. Taip pat iš šykščių kaltinamųjų žodžių buvo justi, kad dujų kameros ir deginimo krosnys – neatsiejama kasdienybė, o pačių kaltinamųjų funkcijos buvo labai ribotos, sukaustyti abejingumo, apatijos ir bukumo jie buvo tarsi apsvaigę arba apdujęs. Man atrodė, tarsi kaltinamieji vis dar ir visiems laikams įklimpo į tą svaigulį, jame tarsi suakmenėjo.

Jau tada, kai pastebėjau šį visuotinį apsvaigimą ir tai, kad svaigulys buvo pagavęs ne tik nusikaltėlius ir aukas, bet ir mus, teisėjus ar tarėjus, prokurorus ar protokoluojančius, kurie su tuo susi-

dūrė po daugelio metų, kai ėmiau tarpusavyje lyginti nusikaltėlius, aukas, mirusiuosius, gyvuosius, išgyvenusius ir gyvensiančius, man pasidarė negera, negera tebėra ir dabar. Ar tai yra palyginami dalykai? Jei su kuo kalbėdamas imdavau daryti tokius palyginimus, nuolat pabrėždavau, kad palyginimas nepanaikina ribų tarp to, ar žmogus buvo prievarta įgrūstas į koncentracijos stovyklą, ar pats ją pasirinko, ar kentėjo, ar kitam teikė kančių, kad tos ribos yra lemiančios ir svarbiausios. Bet netgi tuomet pašnekovai mane nemaloniai nustebindavo ir papiktindavo, kai aš pareikšdavau apie tai, nelaukdamas, kol kas nors ims man prieštarauti.

Kartu klausiu savęs ir jau tada buvau pradėjęs savęs klausti, tiesą sakant, kas iš to, kad mano karta sužinojo apie žydų naikinimo baisumus? Mes neprivalome suprasti ir suvokti to, kas yra nesuvokiama, negalime lyginti, kas yra nepalyginama, negalime klausinėti, nes klausiantysis tuos baisumus – net jei dėl jų siaubingumo jam nekyla abejonių – visgi paverčia viešų svarstymų objektu, o ne priima kaip kažką tokio, nuo ko vien iš siaubo, gėdos ir kaltės netenkama žado. Nejau ir mes vien iš siaubo, gėdos ir kaltės turime likti be žado? Kuriam laikui? Nepasakytum, kad nagrinėjant bylą praeities perkainojimo užsidegimas, kurį atsineš-

davau į seminarą, būtų paprasčiausiai išblėsęs. Kad keli būtų nuteisti ir nubausti ir kad mes, vėlesnioji karta, iš siaubo, gėdos ir kaltės netektume žado – ar to reikėjo?

V

Antrąją savaitę buvo skaitomas kaltinimas. Skaitymas truko pusantros dienos – pusantros dienos tariamosios nuosakos. Kaltinamoji numeris pirmas ..., be to ji..., ir dar ji...., tokiu būdu ji padariusi nusikaltimą, numatytą tokiame ir tokiame straipsnyje, be to, ji dar padariusi tą ir aną nusikaltimą, jos veikla pažeidusi įstatymą ir baustina. Hana buvo kaltinamoji numeris keturi.

Penkios kaltinamos moterys buvo nedidelės stovyklos ties Krokuva, Aušvico koncentracijos stovyklos filialo, prižiūrėtojos. 1944 metų pavasarį iš Aušvico jos buvo perkeltos į tą stovyklą; pakeitė prižiūrėtojas, žuvusias arba sužeistas per sprogimą fabrike, kuriame dirbo stovyklos moterys. Vienas kaltinimo punktų buvo jų elgesys Aušvice, bet jis nebuvo pats svarbiausias. To pirmojo kaltinimo jau nebeprisimenu. Gal jis Hanos visiškai nelietė, tik kitas moteris? Gal jis buvo mažiau reikšmingas,

palyginti su kitais kaltinimais, o ir atskirai paėmus? Ar paprasčiausiai atrodė neįsivaizduojama, kaip sučiupus Aušvice tarnavusį žmogų nepateikti jam kaltinimo dėl elgesio Aušvice?

Žinoma, penkios kaltinamosios stovyklai nevadovavo. Buvo komendantas, apsauga ir daugiau prižiūrėtojų. Didžioji dalis apsaugos ir prižiūrėtojų neišgyveno po bombardavimo, kuris vieną naktį užbaigė kalinių žygį į vakarus. Kai kurie jų tą pačią naktį pasitraukė, dingo kaip ir komendantas, pasprukęs, vos tik kolona pajudėjo į vakarus.

Tiesą sakant, po tos bombų nakties neturėjo likti gyvos nė vienos kalinės. Bet dvi vis dėlto išgyveno, motina su dukra, parašiusia knygą apie koncentracijos stovyklą ir žygį į vakarus bei išleidusi ją Amerikoje. Policija ir prokuratūra susekė ne tik penkias kaltinamąsias, bet ir surado keletą liudytojų, gyvenusių tame kaime, kuriame bombos užbaigė kalinių žygį į vakarus. Svarbiausios liudytojos buvo dukra, atvykusi į Vokietiją, ir motina, likusi Izraelyje. Apklausti motinos į Izraelį vyko teisėjai, prokurorai ir gynėjai. Tai buvo vienintelė teismo proceso dalis, kurioje nedalyvavau.

Vienas pagrindinių kaltinimo punktų buvo stovykloje vykdyta atranka. Kiekvieną mėnesį iš Aušvico būdavo atsiunčiama lygiai šešiasdešimt moterų ir

tiek pat jų turėjo grįžti atgal, išskyrus tas, kurios per tą laiką mirdavo. Visi žinojo, kad Aušvice moterys žudomos; į Aušvicą būdavo grąžinamos tos, kurios nebetiko darbui fabrike. Tai buvo amunicijos fabrikas, kuriame pats darbas nors ir nebuvo sunkus, bet moterims jo dirbti beveik netekdavo, daugiausia jos dirbo statybose, nes sprogimas pavasarį gamyklą buvo smarkiai sugriovęs.

Kitas kaltinimo punktas buvo bombardavimo naktis, kuria viskas užsibaigė. Apsauga ir prižiūrėtojos kalines, šimtus moterų, uždarė vienoje kaimo bažnyčioje. Dauguma to kaimo gyventojų buvo pasitraukę. Nukrito tik pora bombų, tikriausiai buvo taikytasi į netoliese esančią geležinkelio liniją arba kokius fabriko įrenginius, arba po didesnio miesto oro antskrydžio likusios neišmestos bombos. Viena jų pataikė į kleboniją, kurioje miegojo apsauga ir prižiūrėtojos. Kita nukrito ant varpinės. Pradžioje užsidegė bokštas, paskui stogas, o vėliau į bažnyčios vidurį sukrito liepsnojančios sijos ir ėmė degti suolai. Sunkios durys nepasidavė. Kaltinamosios būtų galėjusios jas atrakinti. Jos to nepadarė ir bažnyčioje užrakintos moterys sudegė.

VI

Bylos nagrinėjimas lyg tyčia buvo Hanai nepalankus. Jau per asmeninę apklausą ji padarė teismui nekokį įspūdį. Perskaičius kaltinimą, ji paprašė žodžio, esą ne viskas teisinga. Pirmininkaujantis teisėjas sutrikęs padarė jai pastabą, kad dar iki teismo proceso ji turėjusi pakankamai laiko įsigilinti į kaltinimą ir pareikšti protestą, kad dabar vyksta teismo procesas ir kas kaltinime teisinga ar neteisinga, parodysiąs teisminis tyrimas. Kai pradedant teisminį nagrinėjimą teismo pirmininkas pasiūlė neskaityti balsu dukters knygos vokiškai, kadangi rankraštis, vienos vokiečių leidyklos parengtas spausdinti, buvo prieinamas visiems teismo proceso dalyviams, Hana, nepaisydama teismo pirmininko piktų žvilgsnių, puolė protestuoti, ir advokatui teko ją įkalbinėti. Ji nenorėjo sutikti. Ji neigė ir tai, kad per ankstesnę teisminę apklausą prisipažino turėjusi raktą nuo bažnyčios. Ji rakto neturėjusi, niekas rakto neturėjęs, vienintelio rakto nuo bažnyčios išvis nebuvę, bet buvę daug raktų nuo daugybės durų ir tie raktai buvę palikti spynose iš lauko. Bet Hanos perskaitytame ir pasirašytame apklausos protokole buvo parašyta kitaip, ir kai ji paklausė, kodėl jai norima kažką „prikabinti“, reikalai

nepagerėjo. Klausė ji negarsiai, neįsakmiai, bet atkakliai ir, man atrodo, akivaizdžiai sutrikusi ir sumišusi, o sakydama, kad jai norima kažką „prikabinti“, ji nenorėjus suabejoti teisingumu. Bet teismo pirmininkas suprato būtent taip ir reagavo visu griežtumu. Hanos advokatas pašoko iš vietos ir su įkarščiu, greitakalbe prapliupo, buvo paklaustas, ar jis irgi tokios pat nuomonės kaip ir jo ginamoji, ir vėl atsisėdo.

Hana norėjo, kad viskas būtų teisingai. Kai jai atrodydavo, kad kaltinama neteisingai, ji protestuodavo, ir pripažindavo, jei, jos manymu, teiginiai ir priekaištai būdavo teisingi. Ji įnirtingai protestuodavo ir mielai pripažindavo, tarsi prisipažindama įgytų teisę protestuoti arba protestuodama įsipareigotų prisipažinti tai, ką ji, būdama sąžininga, negalėjo paneigti. Bet ji nepastebėjo, kad jos atkaklumas nervina teismo pirmininką. Ji neapčiuopė konteksto, nesuvokė taisyklių, pagal kurias buvo žaidžiama, formuluočių, kurios turėjo padėti jai ir kitiems kalbant nusverti svarstykles į kaltumo ar nekaltumo, nuosprendžio ar išteisinimo pusę. Kadangi Hana nesugebėjo vertinti situacijos, jos advokatas tą turėjo kompensuoti savo patirtimi, ryžtingumu, trumpai tariant – būti geresnis. O ir Hana be reikalo taip apsunkino jo darbą; ji

akivaizdžiai juo nepasitikėjo, bet ir nepasirinko kito advokato, kuriuo pasitikėtų. Jos advokatas buvo teismo pirmininko skirtas gynėjas.

Kartais Hanai savotiškai pasisekdavo. Prisimenu apklausą dėl stovykloje vykdytų atrankų. Kitos kaltinamosios neigė apskritai su jomis ką bendra turėjusios. Hana iškart prisipažino jose dalyvavusi, bet ne viena, o drauge su kitomis, tad teismo pirmininkas nutarė ją išklausinėti.

– Kaip vykdavo atrankos?

Hana papasakojo, kad prižiūrėtojos buvo susitarusios iš kiekvieno joms pavaldžių šešių vienodo dydžio sektorių išrinkti po vienodą kalinių skaičių, po dešimt iš kiekvieno, iš viso šešiasdešimt, ir kad tie skaičiai galėję kiek svyruoti, mat viename sektoriuje sergamumas būdavęs mažesnis, kitame – didesnis, todėl galiausiai budinčios prižiūrėtojos kartu spręsdavusios, ką išsiųsti.

– Ar nė viena jūsų neatsisakė dalyvauti, ar visos veikėte bendrai?

– Taip.

– Ar nežinojote, kad siunčiate kalines į mirtį?

– Kaipgi, bet atvykdavo naujokės ir senosios kalinės turėdavo užleisti joms vietą.

– Taigi jūs, norėdamos padaryti vietos, sakydavote: tu ir tu būsi išsiųsta atgal į koncentracijos stovyklą ir nužudyta?

Hana nesuprato, ką pirmininkas turėjo galvoje taip klausdamas.

– Aš... aš maniau... O ką gi jūs manimi dėtas būtumėte daręs?

Hana klausė rimtai. Ji nežinojo, ką ji būtų turėjusi, galėjusi padaryti kitaip, tad norėjo išgirsti iš pirmininko, kuris atrodė viską išmanąs, ką jis būtų daręs.

Kurį laiką buvo tylu. Vokietijos baudžiamajame procese nenumatyta, kad kaltinamieji klausinėtų teisėjus. Bet dabar klausimas jau nuskambėjo ir visi laukė teisėjo atsakymo. Jis privalėjo atsakyti, negalėjo nuleisti jį negirdom arba į jį atsiliepti priekaištaudamas, piktindamasis. Tai visi suprato, suprato ir jis pats, o aš suvokiau, kad jo susierzinimas tebuvo tik gudrybė. Tai buvo kaukė. Užsidėjęs ją teisėjas galėjo laimėti šiek tiek laiko atsakymui. Bet tik šiek tiek; kuo ilgiau delsė, tuo labiau didėjo įtampa ir laukimas, tuo geresnis turėjo būti atsakymas.

– Yra dalykų, į kuriuos paprasčiausiai nevalia painiotis ir nuo kurių, jei tai negresia gyvybei, būtina atsiriboti.

Gal to būtų pakakę, jei jis būtų turėjęs galvoje Haną arba save patį. Kalbėti apie tai, ką būtina ir ko nevalia daryti ir ką tai gali kainuoti, nederėjo,

atsakant į tokį rimtą Hanos klausimą. Ji norėjo sužinoti, kaip ji turėjo elgtis anoje situacijoje, o ne tai, kad yra nedarytinų dalykų. Teisėjo atsakymas atrodė bejėgiškas, varganas. Visi tai juto. Jie nusivylę atsiduso ir stebėdamasi sužiuro į Haną, kuri tam tikra prasme laimėjo žodžių dvikovą. Bet ji tebebuvo susimąsčiusi.

– Vadinasi, turėjau... neturėjau... turėjau neišeiti iš „Siemens“?

Šis klausimas nebuvo skirtas teisėjui. Ji kalbėjo pati sau, klausė savęs, abejodama, nes sau to klausimo dar nebuvo uždavusi ir dvejojo, ar teisingai paklausė ir koks turėtų būti atsakymas.

VII

Teismo pirmininką erzino Hanos atkaklumas, kai ji reikšdavo protestą, tuo tarpu kitos kaltinamosios širdo dėl jos pasiryžimo prispažinti savo kaltę. Jų gynybai, o ir pačios Hanos gynybai, tas prisipažinimas buvo lemtingas.

Kalbant apie įrodymus, situacija palankesnė, beje, buvo kaltinamosioms. Pagrindinio kaltinimo pirmasis punktas rėmėsi vien tik išgyvenusios motinos ir jos dukros liudijimais bei pastarosios knyga.

Gera gynyba, neginčydama motinos ir dukters parodymų esmės, būtų sugebėjusi įtikimai paneigti, kad būtent kaltinamosios vykdžiusios atrankas. Liudytojų parodymai nebuvo pakankamai tikslūs ir negalėjo būti tikslūs; šiaip ar taip, būta stovyklos komendanto, sargybos, kitos prižiūrėtojų ir tam tikros veiklos ir pavaldumo hierarchijos, apie kurią kalinės nedaug ką žinojo ir todėl tik iš dalies tegalėjo išmanyti. Panašiai ir dėl antrojo kaltinimo punkto. Motina ir dukra buvo uždarytos bažnyčioje, todėl negalėjo duoti parodymų apie tai, kas vyko lauke. Kaltinamosios, beje, negalėjo teigti ten nebuvusios. Kiti liudytojai, tuomet gyvenę kaime, su jomis kalbėjosi ir jas prisiminė. Bet tie kiti liudytojai bijojo, jog jiems gali būti priekaištaujama dėl to, kad jie patys galėjo gelbėti kalines. Jei ten buvusios tik kaltinamosios, ar kaimiečiai nebūtų galėję įveikti kelių moterų ir patys atrakinti bažnyčios durų? Tad ar jie nebuvo priversti pritarti juos išteisinančiam gynybos argumentui, esą kaltinamosios, iš dalies ir jie patys, liudytojai, taip elgėsi ginkluotos sargybos verčiami? Verčiami jėga arba paklusdami įsakymui sargybos vyrų, kurie dar nebuvo pasprukę arba, kaip tvirtino kaltinamosios, buvo tik trumpam pasišalinę, neva gabeno į ligoninę sužeistuosius, ir turėję netrukus sugrįžti.

Kai kitų kaltinamųjų gynėjai pamatė, jog Hanai savo noru prisipažinus jų strategija žlunga, jie pasirinko kitą strategiją ir pasinaudodami Hanos nuoširdžiu prisipažinimu, apkaltino ją ir kartu išteisino savo ginamąsias. Gynėjai tai darė išties profesionaliai. Kitos kaltinamosios antrino jiems pasipiktinimo šūksniais.

– Jūs sakėte žinojusi, kad siunčiate kalines mirti, tai sakydama turėjote galvoje tik save, ar ne? Ar apie tai žinojo jūsų kolegės, jūs negalite žinoti. Apie tai jūs tikriausiai galėjote tik numanyti, bet nebuvote tuo įsitikinusi, ar ne? – ėmė klausinėti Haną kitos kaltinamosios advokatas.

– Bet mes visos žinojome...

– Sakyti „mes", „mes visos" paprasčiau nei „aš", „aš viena", ar ne? Ar tiesa, kad jūs viena stovykloje turėjote globotinių, jaunų merginų, vienąkart vieną, kitąkart kitą?

Hana delsė atsakyti.

– Manau, kad nebuvau vienintelė, kuri...

– Šlykšti melagė! Tavo numylėtinės – jos buvo tavo, vien tik tavo!

Kita kaltinamoji, drūta moteris, tikras pelų maišas ir kartu kandaus liežuvio, buvo akivaizdžiai susijaudinusi.

– Galbūt sakydama „žinau“ jūs turėjote omenyje „manau“, o sakydama „manau“ paprasčiausiai išsigalvojate?

Advokatas palingavo galva, tarsi teigiamas Hanos atsakymas keltų jam susirūpinimą.

– Ar tiesa, kad visos globotinės, kai jums pabosdavo, artimiausiu transportu patekdavo į Aušvicą?

Hana neatsakė.

– Tai buvo būtent jūsų, jūsų asmeninė atranka, ar ne? Jūs nenorite to pripažinti, norite dangstytis tuo, ką darė visos. Bet...

– O Dieve! – šūktelėjo duktė, po apklausos atsisėdusi tarp žiūrovų, ir užsidengė rankomis veidą. – Kaip galėjau tai pamiršti?

Teismo pirmininkas paklausė, ar ji nenorinti papildyti savo parodymų. Ji nelaukė, kol bus pakviesta į priekį, atsistojo ir kalbėjo stovėdama salėje.

– Taip, ji turėdavo numylėtinių, visada kurią nors jauną, švelnią ir gležną. Ji merginas globodavo ir rūpindavosi, kad joms nereikėtų dirbti, apgyvendindavo geresnėmis sąlygomis, geriau maitindavo, o vakarais vesdavosi į savo kambarį. Mergaitėms buvo uždrausta pasakoti, ką ji su jomis vakarais veikia, ir mes manydavome, kad ji su jomis... dar ir dėlto, kad jos visos būdavo siunčiamos atgal, tarsi

ji būtų jomis pasinaudojusi ir jos būtų jai nusibodusios. Bet taip iš tiesų nebuvo; kartą viena mergina vis dėlto prasitarė ir mes sužinojome, kad visos merginos ištisus vakarus jai balsiai skaitydavo. Tai geriau, nei kad jos būtų... ir geriau, nei būtų dirbdamos statybose mirtinai nusiplūkusios. Man tikriausiai tada taip atrodė, antraip nebūčiau šito pamiršusi. Bet ar iš tikrųjų geriau?

Ji atsisėdo.

Hana atsigręžė ir žiūrėjo į mane. Jos žvilgsnis mane surado iškart, todėl supratau, kad ji visą laiko žinojo mane čia esant. Ji žiūrėjo į mane, ir tiek. Jos veidas nieko neprašė, nemaldavo, netvirtino ir nežadėjo. Jis buvo atviras. Pamačiau, kokia ji įsitempusi ir išsekusi. Tamsūs ratilai po akimis, ant kiekvieno skruosto po anksčiau man nematytą raukšlę, kuri dar nebuvo gili, bet žymėjo veidą lyg nuo viršaus žemyn įbrėžtas randas. Kai jai bežiūrint nuraudau, ji nusigręžė ir vėl atsisuko į teisėjus.

Teismo pirmininkas paklausė Haną klausinėjusio advokato, ar jis dar turįs kaltinamajai klausimų. To paties klausė ir Hanos gynėjo. Klausk, galvojau sau. Paklausk jos, ar silpnas ir gležnas merginas ji rinkdavosi todėl, kad šios, šiaip ar taip, nebūtų ištvėrusios darbo statybose, kad vis tiek artimiausiu metu būtų išsiųstos į Aušvicą ir kad ji

norėjusi, jog paskutinis mėnuo merginoms būtų pakenčiamas. Sakyk tai, Hana. Sakyk, jog norėjai, kad paskutinis mėnuo joms būtų pakenčiamas. Kad dėl to rinkaisi švelnias ir gležnas. Kad nebuvo, negalėjo būti kitos priežasties.

Bet advokatas Hanos neklausė, o ji pati to nepasakė.

VIII

Knyga, kurią parašė duktė apie koncentracijos stovyklose ištvertą laiką, vokiečių kalba buvo išleista tik po teismo proceso. Nors vykstant procesui rankraštis jau turėtas, bet buvo prieinamas tik proceso dalyviams. Tad man teko knygą skaityti anglų kalba, tuo metu tai buvo neįprastas ir varginamas užsiėmimas. Kaip paprastai svetima kalba, kurios nesi įvaldęs ir su kuria tenka galynėtis, sukuria keistą distancijos ir artumo santykį. Kad ir kaip gilintumeis į knygą, ji vis tiek netampa sava. Ji lieka svetima, kaip ir kalba, kuria ji parašyta.

Po daugelio metų perskaičiau tą knygą dar kartą ir supratau, kad ji pati nubrėžia distanciją. Knyga neskatina nustatyti aprašomų žmonių tapatybės, pajusti simpatijos nei motinai, nei dukrai, nei

judviejų likimo sesėms įvairiose koncentracijos stovyklose ir galiausiai Aušvice bei stovykloje prie Krokuvos. Barakų seniūnės, prižiūrėtojos ir ginkluoti sargybiniai – aprašytiesiems stinga individualių bruožų, kurie padėtų susidaryti apie juos nuomonę, atskirti, kuris jų geresnis, kuris blogesnis. Knyga alsuoja svaiguliu, kurį jau bandžiau aprašyti. Bet net ir veikiama to svaigulio duktė nepraranda gebėjimo stebėti ir analizuoti. Jos nepaveikia nei gailestis sau, nei savikliova, kurios ji akivaizdžiai įgavo per tuos metus ne tik ištvėrusi koncentracijos stovyklose, bet ir aprašiusi juos knygoje. Ji rašo apie save, kokia ji buvo vaikiška, ne pagal metus protinga, o prireikus ir gudri, taip pat blaiviai, kaip ir aprašinėdama kitus dalykus.

Hanos vardas knygoje neminimas, neįmanoma jos identifikuoti ir kaip kitaip atpažinti. Kartais manydavau, jog viena aprašytų prižiūrėtojų – jauna, gražì ir savo darbą atliekanti be galo sąžiningai – buvo ji, bet nebuvau tikras. Apžiūrėjęs kitas kaltinamąsias, nustačiau, kad taip pavaizduota galėjo būti tik Hana. Bet juk buvo dar ir daugiau prižiūrėtojų. Vienoje stovyklų duktė minėjo prižiūrėtoją, vadinamą „kumele“, taip pat jauną ir pareigingą, bet žiaurią ir ūmią. Ji dukrai atrodė tikra kumelė. Ar ir kitos prižiūrėtojos buvo su kuo nors lyginamos? Ar

apie tai žinojo Hana, ar ji tai prisiminė ir todėl sutriko, kai palyginau ją su arkliu?

Stovykla prie Krokuvos motinai su dukra buvo paskutinė stotelė pakeliui į Aušvicą. Tai buvo šiokia tokia pažanga; darbas buvo sunkus, bet lengvesnis nei kitur, maistas – geresnis, ir šešioms moterims miegoti vienoje patalpoje buvo geriau nei šimtui – viename barake. Buvo ir šilčiau, moterys galėjo pakeliui iš fabriko į stovyklą pasirinkti ir parsinešti malkų. Baimė būti išsiųstoms atgal tebeliko. Bet ir ji nebuvo tokia baisi kaip Aušvice. Kiekvieną mėnesį buvo išsiunčiama šešiasdešimt moterų, šešiasdešimt iš tūkstančio dviejų šimtų; todėl buvo galima tikėtis išgyventi dvidešimt mėnesių netgi vidutiniškos sveikatos moteriai, ir vis dėlto galėjai tikėtis, kad esi stipresnė nei vidutiniškos sveikatos. Be to, dar buvo vilties, kad karas baigsis greičiau nei per dvidešimt mėnesių.

Vargai prasidėjo likvidavus stovyklą ir kalinėms patraukus į vakarus. Buvo žiema, snigo, drabužiai, su kuriais moterys fabrike šalo, o stovykloje dar galėjo kiek tverti, buvo visiškai netinkami, dar labiau – apavas, dažnos iš skudurų bei laikraštinio popieriaus, šiaip taip suraišiotas, kad dar buvo įmanoma stovėti ar eiti, bet ne žygiuoti per sniegą ir ledą. Moterys ne tik žygiavo, jos buvo skubinamos,

turėjo bėgti. „Mirties žygis?“ – klausia duktė knygoje ir atsako: „Ne, mirties risčia, mirties žinginė“. Daug jų susmukdavo pakeliui, kitos nebepakildavo po nakties daržinėje arba prie kokios mūro sienos. Po savaitės beveik pusė moterų išmirė.

Bažnyčia buvo geresnė pastogė nei daržinės ar mūro sienos, ankstesnės moterų nakvynės. Kolonai traukiant per apleistas sodybas ir jose apsistojant nakvynės, sargybos vyrai ir prižiūrėtojos rinkdavosi gyvenamuosius pastatus. Čia, beveik apleistame kaime, jie galėjo nakvynei pasirinkti kleboniją, palikdami kalinėms daugiau nei daržinę ar kokią mūro sieną. Toks jų poelgis ir tai, kad kaime gavo pavalgyti netgi šilto viralo, atrodė lyg pranašystė, jog vargai greitai baigsis. Moterys užmigo. Kiek vėliau ėmė kristi bombos. Kol degė bokštas, bažnyčioje ugnies traškesys buvo girdimas, bet jos dar nebuvo matyti. Kai bokšto smaigalys lūžo ir nukrito į gegnių santvarą, praėjo dar kelios minutės, kol tvykstelėjo ugnis. Paskui žemyn pasipylė žiežirbos ir uždegė drabužius, krintančios degančios sijos padegė suolus bei sakyklą, o netrukus gegnių santvara su trenksmu krito į bažnyčios navą ir viskas suliepsnojo.

Duktė mano, kad moterys būtų galėjusios išsigelbėti, jei jos iškart būtų drauge puolusios laužti

kurias nors duris. Bet kol jos pamatė, kas atsitiko, kas gali nutikti ir kad joms neatidaro durų, buvo per vėlu. Kai jas pažadino bombos trenksmas, buvo tamsi naktis. Kurį laiką jos girdėjo tik keistą bauginamą garsą bokšte ir nuščiuvusios klausėsi, bandydamos suvokti, koks čia garsas. Kad tai spragsi ir traška ugnis, kad tvyksčiojimas už langų buvo ugnies atšvaitai, kad trenksmas virš jų galvų rodė, jog ugnis iš bokšto persimetė ant stogo – moterys suprato tik tada, kai pamatė degančią gegnių santvarą. Suprątusios jos ėmė šaukti, klykė iš siaubo, šaukėsi pagalbos, puolė prie durų, klebeno duris, daužė jas, rėkė.

Kai liepsnojančios gegnės sukrito į bažnyčios navą, tarp mūro sienų ugnis liepsnojo kaip židinyje. Dauguma moterų ne užtroško, o sudegė skaisčiose ir garsiai plėvuojančiose liepsnose. Galiausiai ugnis netgi pradegino, prasvilino geležimi kaustytas bažnyčios duris. Bet tai buvo daug vėliau.

Motina su dukra išliko gyvos, nes motina pati to nežinodama, pasielgė apdairiai. Kai moteris apėmė panika, ji nebegalėjo tarp jų tverti. Ji spruko į emporą. Kad ten ji arčiau ugnies, buvo nesvarbu, ji tenorėjo būti viena, toliau nuo rėkiančių, besiblaškančių, degančių moterų. Empora buvo siaura, tokia siaura, kad jos beveik nekliudė krintančios

liepsnojančios sijos. Motina su dukra stovėjo prisispaudusios prie sienos, matė ir girdėjo siaučiančią ugnį. Kitą dieną jos neišdrįso nusileisti nuo emporos ir išeiti iš bažnyčios. Sulaukusios kitos nakties jos būgštavo tamsoje nepataikyti ant laiptų ir pasiklysti. Kai brėkštant trečios dienos rytui išėjo iš bažnyčios, susitiko kelis kaimo gyventojus, tie apstulbę ir be žado spoksojo į jas, davė joms drabužių bei maisto ir leido joms traukti savais keliais.

IX

– Kodėl neatrakinote durų?

Teismo pirmininkas klausinėjo to paties vieną kaltinamąją po kitos. Viena po kitos kaltinamosios atsakinėjo vis tą patį. Ji negalėjusi atrakinti. Kodėl? Pataikius bombai į kleboniją, ji buvusi sužeista. Arba po bombos sprogimo ji buvusi ištikta šoko. Arba pataikius bombai, ji rūpinusis sužeistais sargybos vyrais ir kitomis prižiūrėtojomis, traukusi juos iš po griuvėsių, tvarsčiusi, slaugiusi. Apie bažnyčią ji nė neprisiminusi, ji nebuvusi arti bažnyčios, nemačiusi, kad ji dega, ir negirdėjusi iš ten sklindančių šauksmų.

Teismo pirmininkas vienai kaltinamajai po kitos prikišdavo tą patį: raporte skaitome visai ką kita. Tai buvo tyčia apdairiai suformuluota. Tvirtinti, kad tarp SS dokumentų rastame raporte rašoma kas kita, būtų buvę neteisinga. Bet, kad raporte skaitome visai ką kita, – tiesa. Raporte buvo išvardytos klebonijoje žuvusiųjų ir sužeistųjų pavardės, kas sužeistuosius sunkvežimiu gabeno į ligoninę ir kas lydėjo transportą atvirais kariškais automobiliais. Jame buvo minima, kad prižiūrėtojos pasiliko laukti gaisro pabaigos, saugoti, kad gaisras nepersimestų kur kitur ir užkirsti kelią galimiems bandymams kilus sąmyšiui pabėgti. Raporte buvo minima kalinių žūtis.

Tai, kad tarp išvardytųjų nebuvo kaltinamųjų pavardžių, liudijo, jog kaltinamosios buvo pasilikusios kartu su prižiūrėtojomis. Tai, kad prižiūrėtojos liko užkirsti kelią galimiems bandymams pabėgti, leido manyti, kad nebuvo apsiribota vien sužeistųjų gabenimu iš klebonijos ir transporto išsiuntimu į ligoninę. Likusios prižiūrėtojos, kaip galima numanyti iš raporto, leido gaisrui siausti bažnyčioje ir laikė užrakintas bažnyčios duris. Tarp pasilikusių prižiūrėtojų, kaip galima numanyti beskaitant, buvusios ir kaltinamosios.

Ne, kalbėjo viena kaltinamoji po kitos, buvę ne taip. Raportas esąs neteisingas. Tai matyti jau iš to, kad jame rašoma, jog liekančių prižiūrėtojų užduotis buvusi neleisti gaisrui plisti. Kaip jos būtų turėjusios vykdyti tokią užduotį? Tokia užduotis esanti absurdas, kaip ir kita – užkirsti kelią bandymams per gaisrą pabėgti. Bandymai pabėgti? Kai joms nebereikėję rūpintis saviškiais ir kai jos jau galėjusios pasirūpinti kitais, kalinėmis, jau nebebuvę kam bėgti. Ne, raportas visiškai neatspindįs to, kas tą naktį buvo padaryta, įveikta, iškentėta. Kaip galėjęs atsirasti toks neteisingas raportas? Jos to irgi nežinančios.

Taip kaltinamosios atsakinėjo, kol atėjo drūtosios aštrialiežuvės eilė. Ji žinojo.

– Paklauskite ana tos! – dūrė ji pirštu į Haną. – Ji rašė raportą. Ji viskuo kalta, ji viena, o tuo raportu ji norėjo viską nuslėpti ir mus įklampinti.

Pirmininkas Hanos paklausė. Bet to jis klausė paskiausiai. Pirmas jo klausimas buvo:

– Kodėl jūs neatrakinote durų?

– Mes buvome..., mes... – Hana galvojo, ką atsakyti. – Mes nežinojome, kaip dar galime sau padėti.

– Nežinojote, kaip dar galite sau padėti?

– Keletas mūsiškių žuvo, o kiti iš ten pabėgo. Jie sakė nugabensią sužeistuosius į ligoninę ir sugrįšią, bet jie jau žinojo, kad nebegrįš, žinojome ir mes. Gal jie net ir nevažiavo į ligoninę, sužeistieji nebuvo labai sunkiai sužaloti. Mes taip pat būtume važiavusios, bet jie mums tvirtino, jog sužeistiesiems reikia vietos, o jie, šiaip ar taip, nieko... šiaip ar taip, jie nelabai troško imti kartu tiek moterų. Nežinau, kur jie dingo.

– Ką veikėte jūs?

– Nežinojome, ką mums daryti. Viskas įvyko taip staiga, degė klebonija ir bažnyčios bokštas, o vyrai bei mašinos dar ką tik buvo čia, paskui dingo ir mes staiga likome vienos su moterimis bažnyčioje. Kažkokių ginklų jie paliko, bet nemokėjome su jais elgtis, o jei ir būtume mokėjusios, ką jie mums, kelioms moterims, būtų padėję? Kaip būtume galėjusios sergėti tokią daugybę moterų? Tokia kolona toli nutįsta, net jei bandai ją laikyti krūvoje, o sergėti tokią ilgą vilkstinę nepakanka kelių žmonių. – Hana patylėjo. – Paskui pasigirdo riksmas ir darėsi vis kraupesnis. Jei tuomet būtume atidariusios ir jos visos išsiveržusios...

Pirmininkas minutėlę luktelėjo.

– Jūs bijojote? Bijojote, kad kalinės gali jus pulti?

– Kad kalinės gali mus... ne, bet kaip mes tada būtume įvedusios tvarką? Būtų kilęs chaosas, su kuriuo nebūtume susidorojusios. O jei jos būtų bandžiusios bėgti...

Pirmininkas vėl laukė, bet Hana sakinio neužbaigė.

– Bijojote, kad dėl pabėgimo jus suims, nuteis, sušaudys?

– Juk mes negalėjome leisti joms paprasčiausiai pabėgti! Juk buvome įsipareigojusios... Turiu galvoje, juk visą laiką jas sergėjome, stovykloje ir žygyje, juk tai buvo svarbiausia, kad mes jas sergėtume ir kad jos nepabėgtų. Todėl ir nežinojome, ką mums daryti. Mes taip pat nežinojome, kiek moterų išgyvens artimiausiomis dienomis. Tiek daug jų mirė, o ir tos, kurios dar laikėsi, jau buvo tokios silpnos...

Hana pajuto, kad šitaip kalbėdama, toli gražu nepadeda sau. Bet kitaip kalbėti ji negalėjo. Ji tegalėjo bandyti stengtis tai, ką kalbėjo, pasakyti geriau, geriau pavaizduoti ir paaiškinti. Bet kuo daugiau ji kalbėjo, tuo prastesni buvo jos popieriai. Nematydama išeities, ji vėl kreipėsi į pirmininką.

– O ką jūs būtumėte daręs?

Bet šįsyk ji žinojo, kad atsakymo nesulauks. Atsakymo ji nesitikėjo. Niekas nesitikėjo. Pirmininkas tylėdamas lingavo galva.

Galima įsivaizduoti tą beviltiškumą ir bejėgiškumą, apie kuriuos Hana pasakojo. Naktis, šaltis, sniegas, ugnis, moterų klyksmai iš bažnyčios, dingimas tų, kurie vadovavo prižiūrėtojoms ir jas lydėjo – tikrai situacija neįprasta. Bet ar atožvalga į sudėtingą situaciją, galėjo sumažinti baisėjimąsi tuo, ką kaltinamosios padarė ar ko nepadarė? Panašiai būna, kai ištinka avarija atokiame kelyje šaltą žiemos naktį, kai nežinai, ko griebtis, matydamas sužeistuosius ir nebepataisomai sudaužytus automobilius. Arba kai tarpusavyje kovoja dvi pareigos, kurios abi reikalauja mūsų pastangų. Taigi įsivaizduoti Hanos aprašytąją situaciją buvo įmanoma, bet to nenorėta.

– Ar jūs rašėte tą raportą?

– Kartu svarstėme, ką mums rašyti. Nenorėjome nieko „užkarti“ tiems, kurie paspruko. Bet nesinorėjo, kad ir mus kaltintų ką blogai padarius.

– Taigi jūs sakote, kad svarstėte kartu. O kuri rašė?

– Tu! – Ana kaltinamoji vėl rodė pirštu į Haną.

– Ne, aš nerašiau. Ar svarbu, kuri rašė?

Prokuroras pasiūlė pavesti ekspertui palyginti raportą rašiusio asmens braižą su kaltinamosios Šmic rašysena.

– Mano rašysena? Ketinate mano rašyseną...

Pirmininkas, prokuroras ir Hanos gynėjas ėmė diskutuoti apie tai, ar per ilgesnį nei penkiolikos metų laiko tarpą žmogaus braižas nepasikeičia ir ar įmanoma jį atpažinti. Hana klausėsi ir porą kartų buvo kažką besakanti ar kažko beklausianti. Ji buvo labai sunerimusi. Paskui tarė:

– Nereikia kviesti eksperto. Prisipažįstu parašiusi tą raportą.

X

Penktadieniniai seminarai mano atmintyje neišlikę. Net kai atmintyje atkuriu teismo procesą, neprisimenu, kokiu moksliniu aspektu mes jį nagrinėjome. Apie ką kalbėjomės? Ką norėjome sužinoti? Ko mus mokė profesorius?

Bet sekmadienius prisimenu. Po teisme praleistų dienų mane apimdavo nepatirtas gamtos spalvų ir kvapų alkis. Penktadieniais ir šeštadieniais vis dėlto pavykdavo panaikinti per kitas savaitės dienas atsiradusį atsilikimą moksle, kad galėčiau atsilaikyti per pratybas ir įveikti semestro programą. Sekmadieniais ištrūkdavau į gamtą.

Heiligenbergas, Mykolo bazlika, Bismarko bokštas, Filosofų kelias, upės krantas – kas sekmadienį tik nedaug keisdavau maršrutą. Man pakako įvairovės kas savaitė matyti vis sodresnę žalumą, arba stebėti Reino slėnį, tai skendintį kaitros ūkanoje, tai pridengtą lietaus šydo, tai slegiamą audros debesų, arba kepinant saulei miške gardžiuotis uogų bei gėlių aromatu, arba lyjant lietui uosti žemės ir pūvančių pernykščių lapų kvapą. Apskritai man nereikia daug įvairovės ir aš jos neieškau. Kitąkart nukeliauju toliau nei prieš tai, kitąkart atostogauju toje vietovėje, kurią atradau anąkart atostogaudamas ir kuri mane sužavėjo – kurį laiką maniau, jog man reikėtų būti drąsesniam ir prisiversti nukakti į Ceiloną, Egiptą ir Braziliją. Bet paskui vėl ėmiau tyrinėti man jau žinomas apylinkes, kad dar geriau jas pažinočiau. Ten aš matau daugiau.

Vėl susiradau vietą miške, kur man paaiškėjo Hanos paslaptis. Ji nėra kuo nors ypatinga, niekuo nesiskyrė ir anksčiau, jokio keistai išaugusio medžio ar uolos, jokio nepaprasto vaizdo į miestą ar į slėnį, nieko, kas keltų stulbinančias asociacijas. Mintims vis sukantis apie Haną, savaitė po savaitės vis tuo pačiu ratu, viena jų atskilo, tapo savarankiška ir galiausiai priėjo savo išvadą. Kai ta išvada susiformavo – tai galėjo nutikti bet kur arba

geriausiu atveju įprastoje aplinkoje ir įprastomis aplinkybėmis, kai ūmai suvoki ir pripažįsti stulbinamą dalyką, kuris užklumpa tave ne iš šalies, bet subręsta viduje. Taip atsitiko einant keliu, kuris kyla stačiai į kalną, kerta plentą, vingiuoja pro šaltinį ir paėjus po senais, aukštais, tamsiais medžiais, galiausiai pasuka per retą giraitę.

Hana nemokėjo skaityti ir rašyti.

Todėl ji prašė, kad jai skaityčiau balsiai. Todėl mums iškylaujant dviračiais ji užkrovė man visą skaitymą bei rašymą, o rytą viešbutyje buvo kaip nesava, kai radusi mano raštelį, kurį turėjo perskaityti, bijojo, kad jos paslaptis paaiškės. Todėl ji atsisakė aukštesnių pareigų tramvajų bendrovėje, kadangi jos trūkumas, kurį dirbdama konduktore galėjo nuslėpti, mokantis vairuotojų kursuose būtų iškilęs aikštėn. Todėl ji nenorėjo būti paaukštinta „Siemens" bendrovėje ir tapo prižiūrėtoja. Todėl, norėdama išvengti akistatos su ekspertu, prisipažino parašiusi raportą. Ar ne todėl per teismo procesą kalbėdama pati sau pakenkė, nes negalėjo perskaityti dukters knygos ir paties kaltinimo, negalėjo numatyti savo gynybos galimybių ir atitinkamai pasiruošti. Ar todėl savo globotines siuntė į Aušvicą, kad jas nutildytų, jei tos būtų ką pastebėjusios? Ar todėl savo globotinėmis pasirinkdavo silpnąsias?

Ar todėl? Aš supratau, kad ji gėdijosi nemokanti skaityti bei rašyti ir buvo linkusi geriau mane šokiruoti nei prisipažinti. Man pačiam teko patirti, kai iš gėdos imi išsisukinėti, priešgyniauti, slėpti, apsimetinėti ar net skaudinti. Bet iš gėdos, kad nemoki skaityti ir rašyti, šitaip elgtis per teismą ir koncentracijos stovykloje? Iš baimės susikompromituoti, kad esi beraštė, sutikti, kad tave pripažintų nusikaltėle? Iš baimės susikompromituoti, kad esi beraštė, ryžtis nusikaltimui?

Kaip dažnai tuomet ir vėliau to klausdavau savęs. Jei Hanos elgesio motyvas buvo baimė būti demaskuotai, tai nejau jai atrodė geriau prisipažinti esant baisia nusikaltėle, nei nepavojinga berašte? O gal ji manė išvengti ir to, ir ano? Gal ji buvo paprasčiausiai kvaila? Ar ji buvo tokia tuščiagarbė ir piktavalė, kad nenorėdama susikompromituoti nusprendė verčiau tapti nusikaltėle?

Tuomet ir vėliau tokius spėliojimus kaskart atmesdavau. Ne, sakydavau sau, Hana negalėjo ryžtis tapti nusikaltėle. Ji ryžosi atsisakyti aukštesnių pareigų „Siemens“ ir nuėjo dirbti prižiūrėtoja. Ne, ji nesiuntė gležnųjų ir silpnųjų į Aušvicą dėl to, kad merginos jai balsiai skaitydavo, bet būtent jas pasirinkdavo skaitovėmis, nes norėjo, kad paskutinis mėnuo prieš anksčiau ar vėliau joms atsiduriant

Aušvice būtų pakenčiamas. Ne, per procesą Hana nesvarstė, ar geriau jai pasirodyti berašte, ar nusikaltėle. Ji neskaičiavo ir negudragalviavo. Ji susitaikė su tuo, kad turėjo atsakyti už savo veiksmus, bet nenorėjo dar ir būti sukompromituota. Ji nebuvo kuo nors suinteresuota, bet kovojo už savo tiesą, savo teisingumo sampratą. Tai buvo vargana tiesa ir varganas teisingumas, kadangi jai visą laiką teko truputėlį apsimetinėti, kadangi niekada negalėjo būti visiškai atvira, būti pati savimi, bet tai buvo jos tiesa ir jos teisingumas, o kova už juos – jos kova.

Ji turėjo būti visiškai išsekusi. Ji kovojo ne tik per procesą. Ji kovojo ir kovodavo visą laiką ne tam, kad parodytų, ką ji gali, bet tam, kad nuslėptų, ko negali. Gyvenimas, kurio pakilimo momentai paženklinti ryžtingų atsitraukimų, o pergalės – slaptų pralaimėjimų.

Mane nemaloniai nuteikė, jog tai, kas paskatino Haną palikti mano gimtąjį miestą, neatitiko to, ką anuomet įsivaizdavau ir buvau nupiešęs savo vaizduotėje. Buvau tikras, jog tai aš ją išvariau, išdavęs, išsižadėjęs, o iš tikrųjų ji išvyko, nenorėdama susikompromituoti tramvajų bendrovėje. Žinoma, ta aplinkybė, kad ne aš ją išvariau, nesumenkino mano išdavystės. Taigi likau

kaltas. Ir net jei nebuvau kaltas dėl to, kad nusikaltėlės išdavimas nėra nusikaltimas, buvau kaltas dėl to, kad mylėjau nusikaltėlę.

XI

Hanai prisipažinus, kad tai ji parašė raportą, kitos nusikaltėlės lengviau atsikvėpė. Jos tvirtino, kad jei Hana ko nors ir nesiėmusi pati, tai engdavusi, versdavusi kitas, joms grasindavusi. Ji paėmusi valdžią į savo rankas. Ji griežusi pirmuoju smuiku. Ji viską sprendusi.

Kaimo gyventojai, liudiję teisme, negalėjo to nei patvirtinti, nei paneigti. Jie matė daug uniformuotų moterų sergstint degančią bažnyčią ir jos neatrakinant, todėl nedrįso patys rakinti. Kitą dieną buvo susitikę iššygiuoti susiruošusias moteris, tai ir buvo jų atpažintos kaltinamosios. Kuri iš kaltinamųjų per tą rytinį susitikimą griežusi pirmuoju smuiku, jei taip apskritai buvę, jie negalėjo pasakyti.

– Bet jūs negalite paneigti, kad ši kaltinamoji, – kitos kaltinamosios advokatas parodė į Haną, – davė nurodymus?

Jie to paneigti negalį, dar to tetrūko, juk žiūrėdami į kitas kaltinamąsias, akivaizdžiai vyresnes,

labiau pavargusias, bailesnes bei piktesnes, jie to ir nenorį daryti. Tarp kitų kaltinamųjų Hana atrodė kaip viršininkė. Be to, viršininkės buvimas mažino kaimiečių kaltę; pagalbos nesuteikimas uždarytosioms, susidūrus su griežtai vadovaujama komanda, vertintinas kitaip, nei atsidūrus prieš būrį sutrikusių moterų.

Hana kovojo toliau. Ji pripažino tai, kas buvo tiesa, ir ginčijo tai, kas neatitiko tikrovės. Ji neigė kaskart atkakliau. Ji nekėlė balso. Bet vien kalbėjimo įkarštis šokiravo teismą.

Galiausiai ji pasidavė, kalbėjo tik paklausta, atsakinėjo trumpai, neišsamiai, kartais išsiblaškiusi. Lyg norėdama parodyti, kad sudėjo ginklus, dabar kalbėdama ji nebeatsistodavo. Teismo pirmininką, kuris proceso pradžioje daug kartų jai priminė, kad ji neprivalanti stotis, kad galinti sėdėti, tai irgi nemaloniai nuteikė. Kartais proceso pabaigoje man susidarydavo įspūdis, kad teismo pareigūnams jau įkyrėjo, kad jie nori tą bylą baigti, kad jų mintys po ilgų klaidžiojimų praeityje jau vėl grįžta į dabartį.

Ir man buvo jau gana. Bet aš negalėjau baigti bylos. Man procesas nesibaigė, o tik prasidėjo. Buvau žiūrovas ir staiga tapau dalyviu, kartu veikiančiu ir kartu sprendžiančiu. To naujo vaidmens

neieškojau ir jo nepasirinkau, bet jis man atiteko, norėjau šito, ar nenorėjau, dariau ką, ar buvau visiškai abejingas.

Dariau... – čia galima buvo daryti tik viena. Aš tegalėjau nueiti pas teismo pirmininką ir pasakyti, kad Hana yra beraštė, kad ne ji buvo pagrindinė figūra ir kaltininkė, kokia ją vaizdavo kiti. Kad jos elgsena per procesą liudija ne užsispyrimą, nenuoširdumą arba įžūlumą, o rodo, kad ji nebuvo iš anksto susipažinusi su kaltinimo medžiaga ir knygos rankraščiu ir greičiausiai neturėjo jokio supratimo apie strategiją ar taktiką. Kad jai labai pakenkęs nevykęs gynėjas. Kad ji buvo kalta, bet ne tokia kalta, kaip atrodė.

Gal pirmininko neįtikinčiau, bet paakinčiau jį dar kartą viską apmąstyti ir panagrinėti. Galiausiai paaiškėtų, kad buvau teisus, ir Hana būtų nubausta, bet ne taip griežtai. Jai tektų sėsti į kalėjimą, bet iš jo greičiau išeitų, greičiau vėl būtų laisva – argi ne dėl to ji kovojo?

Taip, ji kovojo dėl to, bet nenorėjo už sėkmę mokėti tokios kainos – pasirodyti esanti beraštė. Ji taip pat nebūtų norėjusi, kad jos susikurtą paveikslą parduočiau už porą kalėjimo metų. Tokiam sandėriui ji pati būtų galėjusi ryžtis, bet nesiryžo, taigi nenorėjo. Jos susikurtas paveikslas jai atrodė esąs vertas metų, kuriuos teks praleisti kalėjime.

Bet ar iš tikrųjų vertas? Kokia jai nauda iš to melagingo susikurto savo pačios paveikslo, kuris ją pančiojo, paralyžiavo, gniuždė? Tos energijos, su kuria ji dangstė savo gyvenimo melą, būtų pakakę seniai išmokti skaityti ir rašyti.

Tąsyk apie šią problemą bandžiau pasikalbėti su draugais. Įsivaizduok, žmogus ritasi į pražūtį, sąmoningai, tu gali jį išgelbėti – ar jį gelbėsi? Įsivaizduok operaciją ir pacientą, kuris vartoja narkotikus, o tokiu atveju neįmanoma anestezuoti, bet jis gėdijasi pasakyti anesteziologui, jog jis narkomanas – ar pasikalbėsi su anesteziologu? Įsivaizduok teismo procesą ir kaltinamąjį, kuris bus nuteistas, jei nepasisakys esąs kairiarankis, taigi negalėjęs įvykdyti nusikaltimo, padaryto dešine ranka, nes jis gėdijasi būti kairiarankis – ar papasakosi apie tai teisėjui? Įsivaizduok, kad jis homoseksualus, todėl negalėjo padaryti nusikaltimo, kuriuo kaltinamas, bet gėdijasi savo homoseksualumo. Čia nekalbame apie tai, ar reikia gėdytis savo kairiarankiškumo ar homoseksualumo – įsivaizduok, kad kaltinamasis gėdijasi.

XII

Nusprendžiau pasikalbėti su tėvu. Ne todėl, kad būtume buvę labai artimi. Mano tėvas buvo uždaro būdo, nei mokėjo su mumis, vaikais, dalytis savo jausmais, nei žinojo, ką beveikti su mūsų jam reiškiamais jausmais. Ilgą laiką už santūraus elgesio įtariau slypint neatrastą jausmų lobyną. Bet vėliau klausdavau savęs, ar ten apskritai ko nors būta. Gal jo, kaip jaunuolio bei jauno vyro, jausmų pasaulis ir buvo turtingas, bet, ilgainiui jo neatskleisdamas, leido jausmams sunykti ir apmirti.

Būtent dėl tos mus skiriančios distancijos norėjau su juo pasikalbėti. Norėjau pasitarti su filosofu, rašiusiu apie Kantą ir Hegelį, kurie, kiek man buvo žinoma, nagrinėjo moralės klausimus. Todėl jis turėjo sugebėti abstrakčiai apžvelgti problemą, neapsiribodamas, kaip mano draugai, mano šykščiais pavyzdžiais.

Jei mes, vaikai, norėdavome pasikalbėti su tėvu, mums, kaip ir studentams, jis paskirdavo laiką. Jis dirbdavo namie, o į universitetą eidavo tik skaityti paskaitų kurso arba vesti seminarų. Bendradarbiai ir studentai, kurie norėdavo su juo susitikti, ateidavo į namus. Prisimenu eiles studentų, koridoriuje ramstančių sienas ir laukiančių savo

eilės; kai kurie jų skaitydavo, kiti apžiūrinėdavo koridoriuje kabančius miesto vaizdus, treti žvelgdavo prieš save, visi susimąstę, tik sutrikę atsakydavo į mūsų, koridoriumi praeinančių vaikų, pasisveikinimą. Tėvui paskyrus laiką, koridoriuje nelaukdavome, bet ir mes nustatytu laiku belsdavomės į jo darbo kambario duris ir būdavome kviečiami vidun.

Man teko lankytis dviejuose tėvo darbo kambariuose. Pro pirmojo, kurį anąkart apėjo Hana, pirštu braukdama per knygų nugarėles, langus buvo matyti gatvės ir namai. Antrojo langai žvelgė į Reino slėnį. Namas, į kurį įsikėlėme šeštojo dešimtmečio pradžioje ir kuriame mums, vaikams, užaugus, liko gyventi tėvai, stovėjo ant šlaito, kurio apačioje plytėjo miestas. Tiek šioje, tiek anoje patalpoje į išorinį pasaulį išeinantys langai nepraplėsdavo kambario erdvės, bet kabojo kambaryje tarsi to pasaulio atvaizdai. Mano tėvo darbo kambarys buvo uždara erdvė, kurioje knygos, dokumentai, mintys ir pypkės bei cigarų dūmai diktavo kitokias nei išorinio pasaulio primetamas taisykles. Jos buvo man artimos ir kartu svetimos.

Tėvas palaukė, kol pirmiausiai abstrakčiai, paskui pateikdamas pavyzdžių išdėsčiau savo problemą.

– Tai susiję su teismo procesu, ar ne?

Jis palingavo galva, leisdamas suprasti, kad nelaukia atsakymo, neketina lįsti į širdį, nenori nieko iš manęs išgauti, ko pats nepasakysiu. Paskui sėdėjo pakreipęs galvą, rankomis laikydamasis ranktūrių ir nežiūrėdamas į mane mąstė. Aš stebėjau jį, jo žilus plaukus, kaip visada nelygiai nuskustus skruostus, gilias raukšles tarpuakyje ir nuo nosies lūpų link. Laukiau.

Kalbėti jis užsimojo iš tolo. Aiškino man apie asmenybę, laisvę ir orumą, apie žmogų kaip subjektą ir apie tai, jog nevalia jo paversti objektu.

– Ar dar pameni, kaip tave mažą piktindavo, kai mama manydavo žinanti geriau už tave, kas tau naudinga? Klausimas, kiek galima spręsti už vaikus, yra labai rimtas. Tai filosofinė problema, bet filosofijai nerūpi vaikai. Tai daryti ji įpareigojo pedagogiką, kuri nėra jiems patikima užuovėja. Filosofija vaikus pamiršo, – jis man šyptelėjo, – pamiršo visiems laikams, o ne tik kuriam laikui, kaip aš jus.

– Bet...

– Bet kalbant apie suaugusiuosius, nematau jokio pateisinimo brukti jiems tai, ką manome esant jiems naudingiausia, nepaisydami to, ką jie patys mano esant naudingiausia.

– Net ir tuo atveju, jei jie vėliau patys dėl to pasijustų laimingi?

Jis papurtė galvą.

– Kalbame ne apie laimę, bet apie laisvę ir orumą. Dar mažas skyrei tuos dalykus. Tavęs neguodė tai, kad mama visada būdavo teisi.

Šiandien su malonumu prisimenu pokalbį su tėvu. Buvau jį pamiršęs, kol po tėvo mirties nepradėjau raustis pačiame prisiminimų dugne, ieškodamas drauge su juo patirtų gražių akimirkų, įvykių ir išgyvenimų. Aptikęs jį, nagrinėjau apstulbęs ir nudžiugęs. Anąsyk mane iš pradžių sutrikdė tas tėvo abstrakcijų ir tikroviškumo mišinys. Galiausiai iš to, ką jis sakė, supratau, jog man nereikėtų, netgi nederėtų kalbėtis su teisėju, ir man palengvėjo.

Tėvas tai matė.

– Taigi tau patinka filosofija?

– Na taip, nežinojau, ar šioje situacijoje, apie kurią ką tik papasakojau, turiu ko nors imtis, ir, tiesą pasakius, nesidžiaugiau, jog turėsiu tai daryti, o jei dabar nieko nereikia daryti, man atrodo kaip...

Nežinojau ką besakyti. Palengvėjimas? Nusiraminimas? Malonumas? Tai neturėjo nieko bendra su morale ir atsakomybe. „Man atrodo gerai“, – skamba moraliai ir atsakingai, bet negalėjau sakyti,

jog man taip atrodo gerai, nes man tai reiškė daugiau nei palengvėjimą.

– Malonu? – bandė spėti tėvas.

Linktelėjau galvą ir gūžtelėjau pečiais.

– Ne, tavo problemos sprendimas negali būti malonus. Žinoma, reikia ko nors imtis, jeigu tokia kaip tavo aprašytoji situacija verčia imtis arba perimti atsakomybę. Jei žmogus žino, kas kitam naudinga, o pastarasis nenori to matyti, reikia bandyti atverti jam akis. Galutinai apsispręsti turi jis pats, bet būtina su juo pasikalbėti, su juo, o ne su kuo kitu už jo nugaros.

Pasikalbėti su Hana? Ką turėčiau jai sakyti? Kad perpratau jos gyvenimo apgaulę? Kad ji buvo pasiryžusi paaukoti visą gyvenimą šiam kvailam melui? Kad šis melas nevertas tokios aukos? Kad ji turėtų kovoti už tai, jog netektų praleisti kalėjime daugiau, nei skirta, kad paskui dar daug ką galėtų gyvenime nuveikti? Tiesą sakant, ką? Daug, kažką ar nedaug – ką ji galėtų per gyvenimą nuveikti? Ar galiu atimti iš jos gyvenimo melą, neparodydamas gyvenimo perspektyvos? Ilgalaikės perspektyvos nemačiau, be to, nežinojau, kaip reikėtų stoti prieš ją ir pasakyti, kad po to, ką ji padarė, jos gyvenimo perspektyva yra trumpalaikis ar vidutinės trukmės įkalinimas ir kad tai yra teisinga. Nežinojau, kaip

turėčiau stoti prieš ją ir kažką kalbėti. Neįsivaizdavau, kaip apskritai reikėtų susitikti su ja.

Paklausiau tėvo:

– O ką daryti, jei su tuo žmogumi negali pasikalbėti?

Jis dvejodamas pažiūrėjo į mane ir pats supratau, kad mano klausimas ir toji problema neturi nieko bendra. Nebebuvo ko daugiau moralizuoti. Man teliko apsispręsti.

– Aš nesugebėjau tau padėti.

Tėvas atsistojo ir aš drauge su juo.

– Ne, dar pabūk, man tiesiog skauda nugarą.

Jis stovėjo palinkęs, rankas prispaudęs prie strėnų.

– Negaliu sakyti, jog man gaila, kad negaliu tau padėti. Turiu galvoje, kaip filosofas, į kurį tu kreipeisi. Žinojimas, kad aš, kaip tėvas, negaliui padėti savo vaikams, man stačiai nepakeliamas.

Laukiau, bet jis daugiau nebekalbėjo. Man atrodė, kad jis tiesiog palengvina sau užduotį, žinojau, kada jis galėjo labiau mumis pasirūpinti ir kaip būtų galėjęs mums padėti. Paskui pamaniau, jog jis tikriausiai pats tai žino ir iš tiesų dėl to smarkiai kremtasi. Šiaip ar taip, negalėjau nieko jam sakyti. Sutrikau, pajutau, kad ir jis suglumęs.

– Na, tuomet...

– Gali ateiti kada panorėjęs.
Tėvas žvelgė į mane.
Nepatikėjau juo ir linktelėjau galva.

XIII

Birželio mėnesį teismo atstovai dviem savaitėm išskrido į Izraelį. Ten vykusi apklausa turėjo trukti tik kelias dienas. Teisėjai ir prokurorai dalykinę komandiruotę suderino su turistine išvyka: Jeruzalės, Tel Avivo, Negevo ir Raudonosios jūros aplankymas. Be abejo, tarnybos, atostogų ir piniginiai reikalai buvo įforminti nepriekaištingai. Vis tiek tokia išvyka man atrodė keista.

Ketinau tas dvi savaites atsidėti tik studijoms. Bet susiklostė kitaip, nei buvau įsivaizdavęs ir planavęs. Negalėjau susikaupti mokymuisi, sutelkti dėmesį į profesorių reikalavimus ir knygas. Mintys kaskart nuklysdavo į šalį ir įsipainiodavo vaizdiniuose.

Mačiau Haną prie degančios bažnyčios, atšiauriu veidu, dėvinčią juodą uniformą su rimbu rankoje. Ji braižo juo sniege apskritimus, pliaukši į bato aulą. Mačiau ją, liepiančią balsiai skaityti. Ji atidžiai klausosi, nieko neklausinėja, nepertraukia.

Kai valanda praeina, ji praneša skaitovei, jog rytoj ši turėsianti vykti į Aušvicą. Skaitovė, gležna būtybė trumpai apkirpta galva ir žemažiūrių akių, ima verkti. Hana beldžia ranka į sieną, įžengia dvi moterys, taip pat dryžuotais kalinių drabužiais, ir ištempia skaitovę. Mačiau Haną, einančią stovyklos keliu, įžengiančią į kalinių barakus, sergėjančią statybose dirbančias kalines. Vis tuo pačiu rūsčiu veidu, šaltomis akimis ir sučiauptomis lūpomis, o kalinės gūžiasi, lenkiasi prie darbo, spaudžiasi prie sienos, į sieną, įmanydamos joje prasmegti. Kartais matau daugybę kalinių, išsirikiavusių arba bėginėjančių šen bei ten, ištisas jų gretas ar žygiuojančias, o tarp jų stovi Hana ir šūkčioja komandas – jos veidas iškreiptas bjaurios grimasos – kartais ji stveriasi rimbo. Mačiau, kaip ant bažnyčios stogo griuvo varpinė, iškilo žiežirbų spiečius, girdėjau beviltiškus moterų riksmus. Regėjau išdegusią bažnyčią išaušus.

Be šių vaizdinių regėjau ir kitus. Hana, virtuvėje besimaunanti kojines, laikanti priešais vonią išskleistą frotinį rankšluostį, vėjyje besiplaikstančiu sijonu minanti dviratį, stovinti mano tėvo darbo kambaryje, besistaipstanti priešais veidrodį, žvelgianti į mane baseine, besiklausanti manęs, kalbanti, besijuokianti man, mylinti mane. Būdavo negera,

kai tie paveikslai susipainiodavo. Hana, mane mylinti šaltomis akimis ir sučiauptomis lūpomis, nebyliai besiklausanti mano skaitymo ir pabaigoje trenkianti ranka į sieną, kalbanti su manim ir jos veidą iškreipiantį grimasa. Blogiausi būdavo sapnai, kuriuose rūsti, valdinga, žiauri Hana mane seksualiai jaudindavo ir iš kurių nubusdavau ilgėdamasis, gėdydamasis ir piktindamasis. Ir baimingai klausdamas savęs, kas aš, iš tikrųjų, toks esu.

Supratau, kad tie vaizdiniai buvo varganos klišės. Jos netiko Hanai, kurią pažinojau. Kartu jie alsavo didele jėga. Jie plėšė į skutus Hanos paveikslus, saugomus mano atmintyje, ir liejosi su mano fantazijos susikurtais koncentracijos stovyklos vaizdiniais.

Kai šiandien prisimenu anuos metus, man krinta į akis tai, kaip mažai tuomet buvo vaizdinės medžiagos, nuotraukų, įamžinusių stovyklų gyvenimą ir žudynes. Iš Aušvico mums buvo žinomi vartai su užrašu, keliaaukščiai mediniai gultai, plaukų bei akinių krūvos ir lagaminų kalnai; iš Birkenau – pastatas, pro kurį įeinama, su bokštu, šoniniais priestatais ir traukinių bėgiais; iš Bergeno-Belzeno – lavonų kalnai, kuriuos po išlaisvinimo rado ir nufotografavo sąjungininkai. Mums buvo žinomi kai kurie kalinių pasakojimai, bet

daugelis pasakojimų pasirodė netrukus po karo, o paskui dar kartą buvo išleisti tik aštuntąjį dešimtmetį, o iki tol leidyklų planuose neatsirado jiems vietos. Šiandien parašyta tiek daug knygų, sukurta tiek daug filmų, kad koncentracijos stovyklų tikrovė tapo visų įsivaizduojamos tikrovės dalimi, papildančia realią tikrovę. Vaizduotei ji tapo sava, o pasirodžius televizijos serialui „Holokaustas“ ir vaidybiniams filmams, tokiems kaip „Sofijos pasirinkimas“ ir ypač „Šindlerio sąrašas“, vaizduotė po tą tikrovę ėmė laisvai judėti, ne tik ją matyti, bet papildyti ir dailinti. Anuomet vaizduotė vos judėjo; atrodė, kad po to sukrėtimo, kurį sukėlė stovyklų tikrovė, fantazijos polėkiui nebeliko vietos. Tų kelių vaizdinių, už kuriuos ji turi būti dėkinga sąjunginiukų fotografams ir kalinių pasakojimams, pakako, kad, žiūrint į juos, jie ilgainiui virstų sustingusiomis klišėmis.

XIV

Nusprendžiau išvažiuoti. Jei būčiau galėjęs ryt poryt važiuoti į Aušvicą, būčiau taip ir padaręs. Bet vizos išdavimas truko ištisas savaites. Taigi nuvykau į Štruthofą Elzase. Tai buvo artimiausia

koncentracijos stovykla. Iki tol nebuvau matęs nė vienos. Norėjau, kad klišes ištrintų tikrovė.

Važiavau pakeleivingomis mašinomis. Prisimenu sunkvežimio vairuotoją, vieną po kito tuštinusį alaus butelius, mersedeso vairuotoją, vairą sukiojusį baltomis pirštinėmis. Už Štrasburgo man nusišypsojo laimė, mašina važiavo į Širmeką, nedidelį miestelį netoli Štruthofo.

Kai pasakiau vairuotojui, kur būtent vykstu, jis nutilo. Žvilgtelėjau į jį, bet iš veido negalėjau suprasti, kodėl jis ūmai pertraukė gyvą pokalbį. Jis buvo vidutinio amžiaus, lieso veido, tamsiai raudonu apgamu ar nudegimo žyme ant dešiniojo smilkinio, sruogelėmis sušukuotais, tvarkingai perskirtais juodais plaukais. Jis susikaupęs žvelgė į kelią.

Prieš mus plytėjo Vogėzų kalvos. Važiavome pro vynuogynus į tolumoje atsiveriantį pamažėle kylantį slėnį. Iš kairės ir dešinės kalvų šlaituose augo mišrus miškas, kartais pravažiuodavome akmenų skaldyklą, mūro sienos juosiamą fabriko pastatą banguotu stogu, seną sanatoriją, didelę vilą su daugybe bokštelių tarp aukštų medžių; tai iš kairės, tai iš dešinės driekėsi geležinkelio bėgiai.

Paskui jis prakalbo. Paklausė, ko važiuoju į Štruthofą, ir aš papasakojau jam apie teismo procesą ir kad ne visai tiksliai įsivaizduoju tikrovę, apie tai, kad man trūksta vaizdumo.

– A, tai jūs norite suvokti, kaip žmonės galėjo daryti tokius baisius dalykus.

Tai skambėjo kiek ironiškai. O gal tai buvo tik tarmės ir balso atspalvis? Man nespėjus atsakyti, jis kalbėjo toliau:

– Ką jūs, tiesą sakant, norite suvokti? Kai žudoma dėl aistros, iš meilės arba neapykantos, dėl garbės ar iš keršto, jums suprantama?

Linktelėjau.

– Suprantate ir tuomet, kai žudoma dėl turto arba valdžios? Kad žudoma per karą arba revoliuciją?

Vėl linktelėjau.

– Bet...

– Bet tie, kurie buvo žudomi stovyklose, aniems, kurie juos žudė, nebuvo nieko bloga padarę? Ar norite tai pasakyti? Norite pasakyti, jog ten nevyko karas ir nebuvo priežasties nekęsti?

Nebesinorėjo dar sykį linktelėti galva. Tai, ką jis sakė, buvo teisinga, bet ne tai, kaip jis sakė.

– Jūs teisus, ten nevyko karas ir nebuvo priežasties neapkęsti. Bet juk ir budelis nejaučia neapykantos tam, kuriam vykdo mirties bausmę, bet vis dėlto jį nužudo. Ar todėl, kad jam buvo įsakyta? Manote, kad jis taip daro, nes jam buvo įsakyta? Manote, kad dabar kalbu apie įsakymą bei paklus-

numą ir apie tai, kad koncentracijos stovyklų komandoms buvo įsakyta ir jos privalėjo paklusti? – Jis paniekinamai nusišiepė. – Ne, aš kalbu ne apie įsakymą ir paklusnumą. Budelis nevykdo įsakymų. Jis dirba savo darbą, nejaučia neapykantos tiems, kuriems vykdo mirties nuosprendį, nekerštauja jiems, nežudo jų dėl to, kad jie stovi jam skersai kelio, kelia grėsmę ar jį puola. Jis jiems visiškai abejingas. Jis jiems toks abejingas, kad gali tiek juos žudyti, tiek nežudyti.

Jis pažvelgė į mane.

– Neprieštaraujate man? Nagi, pasakykite, kad žmogus neturi teisės būti toks abejingas kitam žmogui. Ar jūs šito nesimokėte? Apie solidarizavimąsi su viskuo, kas žmogiška? Apie žmogaus orumą? Apie pagarbą gyvybei?

Buvau pasipiktinęs ir bejėgis. Ieškojau žodžio, sakinio, kuris sunaikintų viską, ką jis buvo pasakęs, ir atimtų jam žadą.

– Kartą mačiau, – tęsė jis, – nuotrauką, vaizduojančią žydų šaudymus Rusijoje. Nuogi žydai laukia ilgoje eilėje, keli stovi prie duobės krašto, o už jų – kareiviai su šautuvais ir šaudo jiems į pakaušius. Tai vyksta akmens skaldykloje, virš žydų ir kareivių galvų, ant sienoje iškirstos atbrailos, sėdi karininkas, tabaluoja kojomis ir rūko cigaretę.

Jo žvilgsnis kiek nepatenkintas. Gal jam atrodo, kad viskas vyksta per lėtai. Bet veide matyti ir šioks toks pasitenkinimas, netgi smagumas, gal dėl to, kad vyksta darbas ir greitai ateis laikas poilsiui. Jis nejaučia žydams neapykantos. Jis nėra...

– Ar tai buvote jūs? Ar tai jūs sėdėjote ant atbrailos ir...

Jis sustabdė mašiną. Buvo visiškai išblyškęs, ant smilkinio raudonavo nudegimo žymė.

– Lauk!

Išlipau. Jis mašiną suko taip, kad teko atšokti į šalį. Girdėjau, kaip jo mašina padarė dar kelis posūkius. Paskui stojo tyla.

Ėjau keliu įkalniui. Manęs neaplenkė nė vienas automobilis, nė vienas nevažiavo priešpriešiais. Girdėjau paukščių čiulbėjimą, vėją medžiuose, kartais upelio čiurlenimą. Visa krūtine atsikvėpiau. Po ketvirčio valandos pasiekiau koncentracijos stovyklą.

XV

Neseniai nuvažiavau ten dar kartą. Buvo vaiski, šalta žiemos diena. Už Širmeko bolavo apsnigtas miškas, baltai nupudruoti medžiai, baltai apklota žemė. Koncentracijos stovyklos teritorija, pailgas

sklypas nuožulnioje kalno terasoje su atsiveriančiu plačiu vaizdu į Vogėzus baltavo ryškioje saulėje. Pilkai melsva spalva dažytos dviaukščių ar triaukščių sargybos bokštų ir vienaukščių barakų lentos gražiai išsiskyrė balto sniego fone. Žinoma, čia buvo vielinio tinklo vartai su užrašu „Štruthofo-Nacveilerio koncentracijos stovykla“ ir jos teritoriją juosianti dviguba spygliuotos vielos tvora. Bet ant žemės tarp išlikusių barakų, kur anksčiau sugrūsti vienas prie kito stovėjo kiti barakai, po blizgančia sniego danga nebesimatė nieko, kas primintų čia buvus stovyklą. Veikiau ji priminė nuokalnę, nuo kurios rogutėmis leidžiasi vaikai, atvykę praleisti žiemos atostogų šiuose mieluose barakuose, jų langai tokie jaukūs, su kryžmėmis, – ir šit jie tuoj bus pašaukti gerti karšto šokolado su pyragu.

Stovykla buvo uždaryta. Klampojau per sniegą aplink stovyklą ir sušlapau kojas. Galėjau gerai apžvelgti visą teritoriją ir prisiminiau, kaip tuomet, pirmą kartą čia lankydamasis, nusileidau įkalnėn laiptais, vedančiais žemyn tarp nugriautų barakų pamatų. Prisiminiau ir krematoriumų krosnis, kurios tuomet buvo eksponuojamos viename barakų, ir tai, kad kitame barake buvo vien tik vienutės. Prisiminiau savo bergždžią bandymą įsivaizduoti užpildytą stovyklą, kalinius, ginkluotus sargybinius

ir kančią. Iš tikrųjų bandžiau: pažiūrėjau į baraką, užmerkiau akis ir rikiavau baraką prie barako. Žingsniu išmatavau vieną baraką, iš aprašo apskaičiavau jame talpintų kalinių skaičių ir įsivaizdavau tą ankštumą. Sužinojau, kad laiptai tarp barakų kartu atstojo ir patikrinimų aikštę, ir, žvilgsniu išmatavęs stovyklą nuo apačios iki viršaus, mintyse užpildžiau juos nugarų gretomis. Bet viskas buvo veltui, mane apėmė apmaudas ir gėda, jog nepajėgiu įsivaizduoti. Važiuodamas namo, dar žemiau, nuokalnėje, aptikau mažą, priešais viešbutį stovintį namą, kur buvo parašyta, jog tai buvusi dujų kamera. Jis buvo baltai dažytas, smiltainio plytomis apmūrytomis durimis bei langais ir galėjo būti daržinė, pašiūrė ar gyvenamasis pastatas samdiniams. Tas namas taip pat buvo užrakintas ir neprisiminiau, ar praeitą sykį esu jame buvęs. Iš automobilio neišlipau. Kurį laiką sėdėjau mašinoje neišjungdamas variklio ir žiūrėjau. Paskui nuvažiavau.

Važiuodamas namo iš pradžių vengiau vinguriuoti Elzaso kaimų keliais, ieškodamas restorano, kur galėčiau papietauti. Bet tas vengimas kilo ne iš nuoširdaus jausmo, o besvarstant, kaip reikėtų jaustis, apsilankius koncentracijos stovykloje. Pats tai pajutau, truktelėjau pečiais ir viename kaime Vogėzų nuokalnėje aptikau restoraną „Au Petit Garçon“.

Nuo mano stalelio matėsi slėnis. Hana vadindavo mane „berneliuku“.

Pirmą kartą lankydamasis koncentracijos stovykloje vaikštinėjau po jos teritoriją iki uždarant. Paskui prisėdau papėdėje paminklo, stovinčio aukštėliau, už stovyklos ribų, ir žvelgiau žemyn į stovyklos teritoriją. Viduje jutau didelę tuštumą, lyg tikrovės vaizdinių būčiau ieškojęs ne ana ten, bet savyje ir man būtų tekę pripažinti, kad manyje nieko nėra.

Paskui sutemo. Teko laukti valandą, kol atvažiavo nedidelis atviras krovininis automobilis ir mane, prisėdusį ant platformos, pavėžėjo iki artimiausio kaimo. Atsisakiau ketinimo tą pačią dieną pakeleivingomis mašinomis grįžti namo. Susiradau pigų kambarį kaimo viešbutyje, užeigoje užsisakiau gerai išmuštą jautienos kepsnį su keptomis bulvėmis ir žirniais.

Prie gretimo stalo keturi vyrai triukšmingai žaidė kortomis. Atsidarė durys ir nepasisveikinęs vidun įžengė nedidukas senas vyras. Jis mūvėjo trumpomis kelnėmis, viena jo koja buvo medinė. Prie baro jis pareikalavo alaus, gretimam stalui atsukdamas nugarą ir neproporcingai didelį nuplikusį pakaušį. Kortuotojai padėjo kortas, čiupo pelenines, ėmė iš jos nuorūkas, svaidė į jį ir pataikydavo. Vyras prie baro mosavo rankomis apie viršugalvį, lyg

gintųsi nuo musių. Šeimininkas pastatė prieš jį alų. Niekas nesakė nė žodžio.

Neištvėriau, pašokau ir priėjau prie gretimo stalo.

– Liaukitės!

Net virpėjau iš pasipiktinimo. Tuo metu šokčiodamas prie ano stalo atšlubčiojo tas senis, pasiknaibė prie kojos, netikėtai jo rankose atsidūrė medinė koja. Laikydamas ją abiem rankom, ėmė tvatinti į stalą taip, kad net stiklai ir peleninės šokčiojo, paskui sudribo ant laisvos kėdės, spygčiodamas ėmė juoktis bedante burna, o drauge su juo griausmingu juoku prapliupo ir kiti alaus gėrėjai.

– Liaukitės, – juokėsi jie, rodydami į mane, – liaukitės!

Naktį aplink namą šėlo vėjas. Man nebuvo šalta, o ir vėjo staugimas, medžio už lango girgždėjimas ir retsykiais langinės stuktelėjimas į sieną nebuvo tokie įkyrūs, kad trukdytų miegoti. Manyje ėmė augti nerimas, persidavė išorėn ir galiausiai ėmiau virpėti visu kūnu. Mane apėmė baimė, bet tai nebuvo nieko gera nežadančio įvykio nuojauta, greičiau fizinė būsena. Gulėjau, klausiausi vėjo, jausdavau palengvėjimą, kai jis imdavo rimti ir tilti, baiminausi naujų jo gūsių ir nežinojau, kaip reikės kitą rytą keltis, pakeleivingomis mašinomis grįžti namo, tęsti studijas, vieną gražią dieną vesti moterį ir susilaukti vaikų.

Hanos nusikaltimą norėjau suvokti ir pasmerkti vienu metu. Bet jis buvo per daug siaubingas. Kai bandydavau jį suvokti, mane apimdavo jausmas, kad negalėsiu jo deramai pasmerkti. Jei smerkdavau jį taip, kaip derėjo smerkti, nelikdavo vietos suvokimui. Bet kartu norėjau Haną suprasti; jei nebūčiau bandęs tai padaryti, vadinasi, būčiau dar kartą ją išdavęs. Aš negalėjau su tuo susitaikyti. Norėjau susidoroti su abiem dalykais: suvokti ir pasmerkti. Bet tai nepavyko.

Kitą dieną vėl buvo nuostabi vasaros diena. Stabdyti pakeleivingas mašinas sekėsi lengvai ir po kelių valandų jau buvau namie. Ėjau per miestą, lyg būčiau ilgą laiką jame nebuvęs; gatvės, namai ir žmonės man atrodė svetimi. Bet svetima koncentracijos stovyklos tikrovė dėl to netapo artimesnė. Patirti įspūdžiai iš Štruthofo susiliejo su negausiais, mano ankstesniais Aušvico, Birkenau ir Bergeno-Belzeno vaizdiniais ir sustingo.

XVI

Vis dėlto tada nuėjau pas teismo pirmininką. Nueiti pas Haną neįstengiau. Bet nieko nedarydamas taip pat neištvėriau.

Kodėl nepajėgiau pasikalbėti su Hana? Ji mane paliko, mane apgavo, nebuvo ta, kurią joje mačiau ar įsivaizdavau matąs. O kuo aš jai buvau? Mažuoju skaitovu, kuriuo ji naudojosi, mažuoju sugulovu, su kuriuo patirdavo malonumą? Ar ir mane būtų pasiuntusi į dujų kamerą, jei nebūtų galėjusi manęs palikti, bet būtų norėjusi manimi atsikratyti?

Kodėl neištvėriau nieko nedaręs? Sakiau sau privaląs sutrukdyti priimti neteisingą nuosprendį. Turįs pasirūpinti, kad nugalėtų teisingumas, nepaisant Hanos gyvenimo melo, teisingumas, taip sakant, ginantis ir smerkiantis Haną. Bet iš tiesų man rūpėjo ne teisingumas. Negalėjau leisti Hanai likti tokia, kokia ji buvo ar norėjo būti. Privalėjau prikišti nagus, kažkokiu būdu jai įteigti ir paveikti, tiesiogiai ar netiesiogiai.

Teismo pirmininkas žinojo apie mūsų seminaro grupę ir mielai sutiko po posėdžio priimti mane pasikalbėti. Pasibeldžiau, buvau pakviestas įeiti, palabintas ir paragintas sėstis ant kėdės priešais rašomąjį stalą. Už rašomojo stalo jis sėdėjo vienmarškinis. Teisėjo mantija kabėjo ant jo kėdės atlošo ir ranktūrių; jis buvo atsisėdęs su mantija ir po to ją nusimetė. Jis atrodė atsipalaidavęs, žmogus, padaręs savo darbą ir juo patenkintas. Nebeliko nė ženklo suirzusios veido išraiškos, kuria maskavosi per

teismo procesą, teisėjas buvo malonaus, inteligentiško, nepikto valdininko veido. Jis ėmė plepėti, šio bei to klausinėti. Ką mūsų seminaro grupė mananti apie procesą, ką mūsų profesorius ketinąs veikti su protokolais, kurio semestro studentai esame, kodėl aš studijuojąs teisę ir kada ketinąs laikyti valstybinį egzaminą. Aš jokiu būdu neturįs pavėluoti užsirašyti egzaminui.

Atsakiau į visus klausimus. Paskui klausiausi, kaip jis pasakojo apie savo studijas ir savo valstybinį egzaminą. Jis viską daręs teisingai. Laiku ir deramai atlikęs būtinas pratybas ir išklausęs seminarus ir galiausiai išlaikęs egzaminą. Jam patinką būti teisininku bei teisėju ir, jei jam tektų daryti viską iš pradžių, jis viską vėl darytų taip pat.

Langas buvo atdaras. Iš stovėjimo aikštelės sklido automobilių durelių trinksėjimas ir paleidžiamų variklių ūžesys. Klausiausi, kol išvažiuojančio automobilio burzgimą prarydavo transporto gausmas. Paskui tuščioje automobilių stovėjimo aikštelėje žaidė ir triukšmavo vaikai. Kartais visiškai aiškiai pasigirsdavo koks žodis – vardas, keiksmas, šūktelėjimas.

Teismo pirmininkas atsistojo ir atsisveikino. Aš galįs vėl užeiti, jei kiltų kokių klausimų. Ir jei

man prireiktų patarimo dėl studijų. O mūsų seminaro grupė turėsianti jam pranešti, kaip ji vertinanti procesą.

Perėjau tuščią automobilių stovėjimo aikštelę. Vyresnio berniuko paprašiau parodyti kelią į geležinkelio stotį. Automobiliu atvažiavę mano draugai išvyko iškart po posėdžio, tad man teko važiuoti traukiniu. Tai buvo traukinys, kuriuo važiuojama ilsėtis ir iškylauti, jis stabčiojo kiekvienoje stotelėje, žmonės įlipdavo ir išlipdavo, sėdėjau prie lango, regėdamas vis naujus bendrakeleivius, girdėdamas jų pokalbius, užuosdamas kvapus. Už lango plaukė namai, gatvės, automobiliai, medžiai, o tolumoje – kalnai, pilys ir akmens skaldyklos. Viską suvokiau ir nieko nejaučiau. Nebesijaučiau įžeistas, kad Hana mane paliko, apgaudinėjo ir manimi naudojosi. Nebeprivalėjau dėl Hanos kvaršinti galvos. Pajutau, kaip svaigulys, kuris buvo mane apėmęs klausantis visų proceso baisybių, smelkiasi į praėjusių savaičių jausmus ir mintis. Ar aš tuo džiaugiausi, per stipriai pasakyta. Bet jaučiau, kad taip turi būti. Kad dabar galėsiu grįžti į kasdienybę ir joje toliau gyventi.

XVII

Birželio pabaigoje buvo skelbiamas nuosprendis. Hana buvo nuteista kalėti iki gyvos galvos. Kitos gavo laikinas laisvės atėmimo bausmes.

Teismo salė buvo pilnutėlė kaip ir proceso pradžioje. Teismo darbuotojai, mano ir vietinio universitetų studentai, moksleivių klasė, šalies ir užsienio žurnalistai ir tie, kurių visada užtiksi teismo salėse. Buvo triukšminga. Kai kaltinamosios buvo įvestos, pradžioje į jas niekas nekreipė dėmesio. Bet paskui žiūrovai nutilo. Pirmieji nuščiuvo tie, kurių vietos buvo priekyje, prie kaltinamųjų. Jie alkūnėmis baksnojo kaimynus ir gręžėsi į sėdėjusius jiems už nugarų. „Tik pažvelkit“, – šnibždėjo jie. Tie, kurie pažvelgdavo, taip pat nutildavo, alkūnėmis baksnodavo kaimynus, gręžėsi į sėdinčiuosius už jų nugarų ir kuždėjo „tik pažvelkit“. Galiausiai teismo salėje stojo visiška tyla.

Nežinau, ar Hana žinojo, kaip ji atrodo, o gal netgi norėjo taip atrodyti. Ji vilkėjo juodą kostiumėlį ir baltą palaidinę, o kostiumėlio kirpimas ir kaklaraištis ant palaidinės darė jį panašų į uniformą. Niekada nebuvau matęs SS tarnaujančių moterų uniformos. Bet ir man, ir visiems žiūrovams

atrodė, lyg matytume jas prieš save – moterį ir uniformą, kurią vilkėdama ji tarnavo SS, moterį, kuri darė visa tai, kuo buvo kaltinama Hana.

Žiūrovai vėl ėmė tarpusavyje kuždėtis. Daugelis buvo aiškiai pasipiktinę. Jiems atrodė, kad Hana šaiposi iš proceso, nuosprendžio ir jų, atėjusių išklausyti skelbiamo nuosprendžio. Jie kalbėjosi vis garsiau ir šūkčiojo Hanai, ką apie ją manų. Tai truko tol, kol į salę suėjo teisėjai ir pirmininkas, suirzusiu žvilgsniu pažvelgęs į Haną, paskelbė nuosprendį. Hana klausėsi stovėdama, tiesi ir nejudėdama. Kai buvo skaitoma kaltinamoji išvada, ji sėdėjo. Nenuleidau akių nuo jos galvos ir pakaušio.

Skaitymas truko kelias valandas. Pasibaigus teismo posėdžiui ir pradėjus išvesti kaltinamąsias laukiau, ar Hana pažvelgs į mano pusę. Sėdėjau ten, kur visada sėdėdavau. Bet ji žiūrėjo tiesiai priešais save nieko nematančiu žvilgsniu. Tai buvo išdidus, įžeidus, sutrikęs ir be galo pavargęs žvilgsnis. Žvilgsnis, kuris nenori nieko matyti.

TREČIA DALIS

I

Vasarą po teismo proceso praleidau universiteto skaitykloje. Ateidavau skaityklai atsidarant ir išeidavau užsidarant. Savaitgaliais mokydavausi namuose. Mokiausi taip įnirtingai, tarsi būčiau apsėstas, kad mintys ir jausmai, apmirę per procesą, ir liko apmirę. Vengiau bendrauti. Išsikrausčiau iš namų ir nuomojausi kambarį. Tuos kelis pažįstamus, kuriuos susitikdavau skaitykloje arba retsykiais lankydamasis kine, atstumdavau.

Per žiemos semestrą elgiausi ne kitaip. Nepaisant to, buvau paklaustas, ar nenorėčiau Kalėdoms su studentų grupe vykti į slidininkų trobelę. Nustebęs sutikau.

Nebuvau geras slidininkas, bet mėgdavau šliuožti ir neatsilikdavau nuo gerų slidininkų. Kartais rizikuodavau leistis nuo kalnų, kurie, tiesą sakant, buvo ne pagal mano jėgas, griūdavau ir iškrisdavau

iš trasos. Taip elgiausi sąmoningai. Kuo dar rizikavau, aš apskritai nesuvokiau, kol pasekmių nepatyriau vėliau.

Man niekuomet nebūdavo šalta. Tuomet, kai kiti slidinėdavo apsirengę megztiniais ir striukėmis, aš būdavau vienmarškinis. Kiti žiūrėdami į mane tik kraipė galvas ir traukdavo mane per dantį. Bet ir į jų rūpestingus perspėjimus rimtai nežiūrėjau. Man nebūdavo šalta ir tiek. Kai pradėjau kosėti, maniau, jog tai nuo austriškų cigarečių. Kai ėmė krėsti šaltis, mėgavausi ta būsena. Buvau silpnas ir kartu lengvas, o pojūčiai buvo maloniai prislopę, atitolę, išplaukę. Plevenau ore.

Paskui pakilo aukšta temperatūra ir buvau nugabentas į ligoninę. Kai iš jos išėjau, svaigulys buvo dingęs. Visi klausimai, baimės, kaltinimai ir priekaištai sau pačiam, visas siaubas ir skausmas – viskas, kas sukilo ir tuoj pat buvo nuslopinta per procesą, vėl atgijo ir liko su manimi. Nežinau, kokią diagnozę nustatytų medikai žmogui, kuriam turėtų būti šalta, o jis to nejaučia. Aš sau nustačiau tokią diagnozę: svaigulys, prieš palikdamas mane, prieš man iš jo išsivaduojant, turėjo imti ir kūną.

Man baigus studijas ir ėmus atlikinėti teisės praktiką atėjo vasara ir studentų judėjimų metas. Domėjausi istorija bei sociologija ir būdamas prakti-

kantas dar pakankamai dažnai lankydavausi universitete, nes rūpėjo daug ką sužinoti. Žinoti – nereiškia prisidėti. Aukštoji mokykla ir aukštųjų mokyklų reforma man terūpėjo ne ką daugiau nei Vietkongas ir amerikiečiai. Kalbant apie trečiąją ir svarbiausią studentų judėjimo temą – diskusiją apie nacionalsocialistinę praeitį, nuo kitų studentų jaučiausi taip nutolęs, kad nesinorėjo su jais agituoti ir dalyvauti demonstracijose.

Kartais man atrodo, kad diskusija apie nacionalsocialistinę praeitį buvo tik kartų konflikto išraiška, akivaizdi šio studentų judėjimo varomoji jėga. Tėvų lūkesčiai, kurių turi atsikratyti kiekviena karta, buvo pasmerkti žlugti vien dėl to, kad šios kartos tėvai Trečiajame reiche arba vėliau pasirodė esą nevykėliai. Ką turėtų sakyti savo vaikams tie, kurie vykdė nacionalsocialistų nusikaltimus arba netrukdė juos kitiems vykdyti, arba užmerkė prieš juos akis, arba kurie po 1945 metų toleravo nusikaltėlius ar net juos priėmė į savo tarpą. Bet, kitą vertus, nacionalsocialistinė praeitis domino ir tuos vaikus, kurie savo tėvams negalėjo ar nenorėjo ko prikišti. Tokiems diskusija apie nacionalsocialistinę praeitį buvo ne kartų konflikto saviraiška, bet esminė problema.

Ar tai susiję su kolektyvine kalte moraliniu ir juridiniu požiūriu, ar ne – mano studentijos kartai buvo praėjęs etapas. Ji galiojo ne tik kalbant apie tai, kas įvyko Trečiajame reiche. Tai, kad ant žydų antkapių buvo terliojamos svastikos, kad tiek daug nacių padarė karjerą teismuose, valdymo įstaigose ir universitetuose, kad Vokietija nepripažino Izraelio valstybės, kad apie emigraciją ir pasipriešinimą buvo rašoma mažiau nei apie prisitaikėlišką gyvenimą – visa tai mus vertė gėdytis, net jei ir galėjome pirštu parodyti kaltuosius. Dūris pirštu į kaltuosius nenuplauna gėdos, bet padeda tam, kuris gėdijasi, nugalėti kančias. Pasyvų gėdos ištiktųjų kentėjimą jis paverčia energija, aktyvumu, agresija. O diskusijos apie nusikaltusius tėvus buvo ypač gyvos.

Aš neturėjau į ką besti pirštu; į savo tėvus vien todėl, kad nebuvo jiems ko prikišti. Švietėjiškas uolumas, kuris savo laiku dalyvavaujant seminare koncentracijos stovyklų tema skatino mane pasmerkti tėvą gėdai, praėjo, buvo nemalonu jį prisiminti. Bet tai, ką mano socialinės aplinkos žmonės buvo padarę ir kuo buvo kaltinami, nebuvo taip baisu, palyginti su tuo, ką padarė Hana. Tiesą sakant, turėjau rodyti į Haną, bet pirštas, nukreip-

tas į Haną, atsigręžtų į mane. Aš ją mylėjau. Ne tik mylėjau, ją pasirinkau. Bandžiau sau sakyti, jog rinkdamasis Haną, nieko nežinojau apie tai, ką ji buvo padariusi. Bandžiau įsikalbėti esąs toks nekaltas, kaip nekalti yra vaikai mylėdami savo tėvus. Bet meilė tėvams yra vienintelė meilė, už kurią nesi atsakingas.

O gal esi atsakingas netgi ir už meilę tėvams? Anuomet pavydėjau kitiems studentams, kurie atsiribojo nuo savo tėvų ir kartu nuo visos nusikaltėlių, pasyvių stebėtojų ir pro pirštus žiūrinčiųjų, toleruojančiųjų bei susitaikiusiųjų kartos ir taip atsikratė jei ne pačios gėdos, tai bent jau gėdos ištiktojo kančios. Bet iš kur tas pagyrūniškas pasitikėjimas savo teisumu, su kuriuo taip dažnai susidurdavau bandraudamas su jais? Kaip galima jausti kaltę bei gėdą ir kartu didžiuotis savo teisuoliškumu? Ar atsiribojimas nuo tėvų buvo tik retorika, farsas, triukšmas, turėjęs nustelbti tai, kad drauge su meile tėvams neišvengiamai perimama ir dalis jų kaltės?

Tokios mintys atėjo vėliau. Bet ir vėliau jos nepaguodė. Kokia gali būti paguoda iš to, kad mano iš meilės Hanai patirta kančia buvo tam tikra prasme mano kartos likimas, vokiečių likimas, kuris

mane palietė skaudžiau nei kitus, kurį man sunkiau sekėsi pergudrauti nei kitiems. Kartu anuomet man būtų buvę lengviau, jei būčiau jautęsis esąs savo kartos narys.

II

Būdamas teisės praktikantu vedžiau. Su Gertrūda susipažinome per slidinėjimo išvyką. Kai atostogoms baigiantis kiti studentai grįžo namo, ji dar liko laukdama, kol mane išleis iš ligoninės, kad galėtų pasiimti drauge. Ji taip pat buvo teisininkė: mes kartu studijavome, kartu laikėme valstybinį egzaminą ir kartu tapome praktikantais. Susituokėme, kai Gertrūda laukėsi vaiko.

Apie Haną jai nieko nepasakojau. Kas norėtų, galvojau sau, klausytis apie kito ankstesnius meilės ryšius, jei nesi pats to patyręs? Gertrūda buvo sumani, stropi ir lojali ir, jei mums būtų tekę šeimininkauti valstietiškame ūkyje su samdinių ir tarnaičių būriu, jei būtume turėję daug vaikų, daug darbo ir mažai laiko vienas kitam, mūsų gyvenimas būtų buvęs užpildytas ir laimingas. Bet mūsų gyvenimas buvo trijų kambarių butas naujame name priemiestyje, dukra Julija, praktikantų,

Gertrūdos ir mano, darbas. Taip ir nesugebėjau liautis lyginęs intymumo su Gertrūda bei patirto artumo su Hana. Kaskart, kai laikydavau glėbyje Gertrūdą, jausdavau, kad turi būti kitaip, kad ne taip malonu ją liesti ir glausti, uostyti ir ragauti. Maniau, jog tai praeis. Tikėjausi, jog praeis. Norėjau nuo Hanos išsivaduoti. Bet jausmas, kad viskas ne taip, niekada neišnyko.

Kai Julija buvo penkerių, padavėme pareiškimus skyryboms. Abu taip toliau gyventi negalėjome, išsiskyrėme be kartėlio ir likome vienas kitam lojalūs. Graužiausi tik dėl to, kad Julija nesijautė saugi, o šito jai akivaizdžiai reikėjo. Kai mudu su Gertrūda būdavome vienas kitam artimi ir sutardavome, Julija jautėsi kaip žuvis vandenyje. Ji būdavo savo stichijoje. Jei pastebėdavo tarp mūsų tvyrančią įtampą, ji bėginėdavo nuo vieno prie kito ir vis tvirtino, kad mes jai mieli ir kad ji mus mylinti. Ji norėjo broliuko ir, ko gero, būtų džiaugusis, jei turėtume ir daugiau vaikų. Julija ilgą laiką nesuvokė, ką reiškia skyrybos, ir norėdavo, kad užėjęs jos aplankyti, likčiau, o kai ji lankydavo mane, kad drauge eitų ir Gertrūda. Kai išeidamas matydavau ją stovinčią prie lango ir lydimas liūdno žvilgsnio lipdavau į automobilį, man plyšdavo širdis. Jaučiau, kad nesuteikėme jai to, ko ji ne tik

norėjo, bet ir turėjo teisę turėti. Mes atėmėme iš jos tą teisę, o kad skirtis nutarėme abu, kaltės nesumažino.

Po to užmegzdamas kitus santykius bandžiau būti apdairesnis. Prisipažinau sau, kad tikram intymumui reikia to, jog liečiama, glostoma moteris nors truputėlį primintų Haną, nors truputėlį panėšėtų kvapu, skoniu. Ir aš pasakodavau apie Haną. Kitoms moterims daugiau papasakodavau ir apie save, nei buvau pasakojęs Gertrūdai; jos turėjo mane geriau suprasti, jei mano elgesys ir nuotaikos joms būtų pasirodę keisti. Bet moterys nenorėdavo daug klausytis. Prisimenu Heleną, amerikiečių literatūrologę, kuri tylėdama raminamai glostė man nugarą, kol pasakojau, ir taip pat tebeglostė, kai baigiau pasakoti. Gesinai, psichoanalitikei, atrodė, jog man vertėtų perkainoti santykius su motina. Ar aš nepastebėjęs, kad mano motina istorijoje beveik neminima? Kol nebuvome tapę artimi, Hilkė, dantų gydytoja, vis klausinėdavo apie anuos laikus, bet tuoj pat viską pamiršdavo, ką buvau pasakojęs. Taigi nustojau pasakojęs, nes kalbos neatstoja darbų, todėl galima apsieiti ir be kalbų.

III

Man besiruošiant antrajam valstybiniam egzaminui, mirė profesorius, rengęs seminarą apie koncentracijos stovyklas. Gertrūda laikraštyje pamatė pranešimą apie jo mirtį. Laidotuvės vyko Kalno kapinėse. Ar aš nenorįs nueiti?

Aš nenorėjau. Laidotuvės buvo numatytos ketvirtadienio popietę, o ketvirtadienį ir penktadienį priešpiet turėjau rašyti egzamino rašomuosius darbus. Be to, mudu su profesoriumi nebuvome labai artimi. Ir dar – nemėgau laidotuvių. Ir dar – nenorėjau, kad man kas primintų procesą.

Bet buvo jau per vėlu. Prisiminimai atgijo ir, kai ketvirtadienį išėjau parašęs egzamino rašomąjį darbą, man atrodė, kad būčiau sutaręs susitikti su praeitimi ir neturėčiau teisės nenueiti.

Važiavau tramvajumi, nors šiaip niekada juo nesinaudodavau. Jau vien tai buvo susitikimas su praeitimi, panašiai kaip sugrįžus į kadais gerai pažįstamą vietovę, dabar neatpažįstamai pasiskeitusią. Kai Hana dirbo tramvajų bendrovėje, tramvajai būdavo dviejų arba trijų vagonų su platformomis vagono priekyje ir gale bei laipteliu, ant kurio dar galėdavai užšokti, kai tramvajus imdavo važiuoti, bei per visą jo ilgį nutiesta virve, patraukdamas

ją, konduktorius duodavo ženklą važiuoti. Vasarą tramvajai vagonai važinėdavo atviromis platformomis. Konduktorius pardavinėdavo, žymėdavo, tikrindavo bilietus, skelbdavo stotelių pavadinimus, duodavo ženklą važiuoti, akies kraštelių stebėdavo vaikus, besigrūdančius ant platformų, bardavosi su keleiviais, kurie užšokdavo bei nušokdavo nuo laiptelių, ir drausdavo lipti į pilną vagoną. Pasitaikydavo linksmų, sąmojingų, rimtų, nuobodžių ir storžieviškų konduktorių, dažnai nuo konduktoriaus temperamento ar nuotaikos priklausydavo ir atmosfera vagone. Kaip kvaila, kad po nepavykusio bandymo padaryti Hanai staigmeną įlipus į Švecingeno link važiuojantį tramvajų nebedrįsau nutaikyti progos stebėti Hanos kaip konduktorės.

Įlipau į tramvajų be konduktoriaus ir nuvažiavau iki Kalno kapinių. Buvo šalta rudens diena ūkanotu be debesų dangumi ir gelsva nebešildančia saule, į kurią gali žiūrėti ir nuo kurios nepaskausta akys. Teko kiek paklaidžioti, kol suradau kapą, prie kurio turėjo vykti laidojimo ceremonija. Ėjau po aukštais plikais medžiais tarp senų antkapių. Retkarčiais sutikdavau kapinių želdinių prižiūrėtoją ar senutę, nešiną laistytuvu ir sodo žirklėmis. Buvo visiškai tylu ir jau iš tolo išgirdau bažnytinę giesmę, giedamą prie profesoriaus kapo.

Sustojau atokiau ir apžiūrėjau negausų gedinčiųjų būrelį. Akivaizdu, kad kai kurie jų buvo keistuoliai ir vienišiai. Iš kalbų apie profesoriaus gyvenimą ir darbą aiškėjo, kad ir jis buvo ištrūkęs iš visuomenės gniaužtų, dėl to praradęs ryšius su ja, likęs principingas ir todėl tapęs keistuoliu.

Atpažinau vieną seminaro apie koncentracijos stovyklas dalyvį iš anų laikų; jis jau prieš mane buvo išlaikęs valstybinį egzaminą, iš pradžių tapęs advokatu, paskui užeigos šeimininku ir atėjo vilkėdamas ilgu raudonu paltu. Po ceremonijos, pasukus kapinių vartų link, jis mane užkalbino.

– Mes kartu dalyvavome seminare, ar manęs nebeprisimeni?

– Prisimenu.

Paspaudėme vienas kitam rankas.

– Teismo procese visuomet dalyvaudavau trečiadieniais ir kartais tave pavėžėdavau automobiliu. – Jis nusijuokė. – Tu būdavai ten kasdien, kiekvieną dieną ir kas savaitę. Gal dabar pasakysi, kodėl?

Jis žvelgė į mane geranoriškai ir pasalūniškai ir dabar prisiminiau, kaip dar anuomet, per seminarą, įsidėmėjau tą žvilgsnį.

– Mane labai domino procesas.

– Tave labai domino procesas? – Jis vėl nusijuokė. – Procesas ar kaltinamoji, į kurią visą laiką

spoksodavai? Ta, visai pakenčiamai atrodanti? Mes vieni kitų klausdavome, kas galėtų judu sieti, bet klausti tavęs nė vienas nedrįso. Tuomet visi buvome baisiai jautrūs ir delikatūs. Ar dar pameni...

Jis prisiminė kitą seminaro dalyvį, miknių ar šveplą, daug ir kvailai kalbėdavusį, o mes klausydavomės, gaudydami kiekvieną jo žodį. Paskui jis ėmė pasakoti apie kitus seminaro dalyvius, kokie jie buvę anuomet ir ką jie veikią dabar. Jis pasakojo ir pasakojo. Bet žinojau, kad galiausiai jis vėl paklaus: „Nagi, klok, kas tave siejo su ana kaltinamąja?"

Ir nežinojau, ką turėčiau atsakyti, kaip turėčiau neigti, prisipažinti, išsisukinėti.

Taip priėjome kapinių vartus ir jis tą klausimą uždavė. Iš stotelės kaip tik pajudėjo tramvajus, aš šūktelėjau „iki" ir nulėkiau, tarsi ketindamas šokti ant laiptelio, bėgau greta tramvajaus ir daužiau delnu į duris. Tuomet nutiko tai, ko nesitikėjau, ko visai nelaukiau. Tramvajus vėl stabtelėjo, durys atsidarė ir aš įlipau.

IV

Po teisės praktikos man reikėjo apsispręsti, kokią profesiją pasirinkti. Neskubėjau. Gertūda iššyk pradėjo teisėjauti, buvo labai užsiėmusi ir mudu džiaugėmės, kad galėjau būti namie ir rūpintis Julija. Kai Gertrūda įveikė darbo pradžios sunkumus, o Julija ėmė lankyti vaikų darželį, turėjau apsispręsti.

Man buvo sunku. Negalėjau įsivaizduoti savęs nė viename tų teisininkų vaidmenų, matytų teismo procese prieš Haną. Kaltinimas man atrodė toks pat groteskiškas, lėkštas kaip ir gynyba, o teisėjo darbas tarp tų lėkštų dalykų buvo apskritai groteskiškiausias. Negalėjau įsivaizduoti savęs ir valdininko poste; būdamas teisės praktikantu dirbau landrate ir jo kabinetai, koridoriai, kvapas bei tarnautojai man pasirodė pilki, sterilūs ir nykūs.

Be šių profesijų teisininkui liko ne toks didelis pasirinkimas ir nežinau, ką būčiau daręs, jei teisės istorijos profesorius nebūtų pasiūlęs dirbti pas jį. Gertrūda sakė, tai esąs bėgimas, bėgimas nuo gyvenimo mesto iššūkio ir atsakomybės, ir ji buvo teisi. Aš bėgau ir man palengvėjo, kad galiu pabėgti. Juk ne visam laikui, sakiau jai ir sau; aš esąs pakankamai jaunas, kad po poros teisės istorijai

paaukotų metų dar galėčiau imtis kokios solidžios teisininko profesijos. Bet, pasirodo, tai buvo visam laikui; po pirmo pabėgimo buvo ir antras, kai iš universiteto perėjau dirbti į mokslinių tyrimų įstaigą, ten susiradau nišą, kur galėjau atsidėti savo domėjimuisi teisės istorija, kur man nereikėjo niekieno pagalbos ir kur niekam netrukdžiau.

Betgi bėgdamas ne tik pabėgi, bet ir atbėgi. O praeitis, į kurią atbėgau tapdamas teisės istoriku, buvo ne mažiau gyvybinga už dabartį. Prašalaitis gali klysti manydamas, kad praėjusio gyvenimo įvykius galima tik stebėti, o dabartiniame gyvenime – dalyvauti. Tyrinėti istoriją, vadinasi, tiesti tiltus tarp praeities ir dabarties, stebėti abu krantus ir abiejuose dirbti. Viena mano tyrinėjimo sričių buvo Trečiojo reicho teisė. Čia ypač akivaizdu, kaip praeitis ir dabartis susipina į gyvenimo tikrovę. Bėgimas čia – nėra gilinimasis į praeitį, bet būtent ryžtingas koncentravimasis į dabartį ir ateitį, kuri akla praeities palikimui, kurio žyme visi esame paženklinti ir su ja turime gyventi.

Kartu negaliu nutylėti, kokį pasitenkinimą patyriau, turėdamas galimybę pasinerti į praeities įvykius, kurių reikšmė dabarčiai nėra tokia didelė. Pirmą kartą jį patyriau, kai nagrinėjau švietimo epochos įstatymus ir jų projektus. Jie buvo paremti

tikėjimu, kad pasaulyje padėti geros tvarkos pagrindai ir todėl jame įmanoma sukurti gerą tvarką. Džiaugiausi matydamas, kaip paremti tuo tikėjimu tarsi iškilmingi gerosios tvarkos sergėtojai buvo kuriami straipsniai ir jungiami prie įstatymų, kurie turėjo būti gražūs ir grožiu įrodyti savo teisingumą. Ilgai tikėjau, kad, nepaisant siaubingų nesėkmių ir žingsnių atgal, vyksta teisės istorijos pažanga, raida, nukreipta grožio ir tiesos, racionalumo ir humaniškumo link. Nuo tada, kai supratau, kad šis tikėjimas tik apgaulė, puoselėju kitą teisės istorijos raidos vaizdinį. Nors jis ir nukreiptas į tikslą, bet tikslas, pasiektas po įvairiausių sukrėtimų, sąmyšio ir suklaidinimų, pasirodo esąs jo pradžia, išeities taškas, kurį vos pasiekęs jis vėl privalo palikti.

Tuo metu vėl skaičiau „Odisėją“, pirmą kartą skaitytą mokykloje ir išlikusią atmintyje kaip istoriją apie grįžimą namo. Bet tai nėra istorija apie grįžimą namo. Kaip būtų galėję graikai, kurie žinojo, kad dusyk į tą pačią upę negalima įbristi, tikėti grįžimu namo. Odisėjas grįžta namo ne tam, kad liktų, o tam, kad vėl leistųsi į kelionę. „Odisėja“ yra istorija judėjimo, nukreipto į tikslą ir kartu betikslio, sėkmingo ir bevaisio. Argi ne kitokia ir teisės istorija?!

V

Pradėjau nuo „Odisėjos“. Ją skaičiau po skyrybų su Gertrūda. Ilgą laiką naktimis užmigdavau tik kelioms valandoms; paskui gulėdavau nemiegodamas, o kai uždegdavau šviesą ir paimdavau į rankas knygą, akys sulipdavo. Padėjus knygą į šalį ir užgesinus šviesą, miegai vėl išlakstydavo. Taigi ėmiau skaityti balsiai. Taip akys nesimerkdavo. O kadangi painiose, prisiminimų ir sapnų persmelktose, kankinamai ratu besisukančiose, pusiaumiegėse mintyse apie santuoką, dukrą ir mano gyvenimą visą laiką dominuodavo Hana, tai skaičiau Hanai. Skaičiau Hanai, įrašinėdamas į kasetes.

Kol prisiruošiau išsiųsti kasetes, praėjo daug mėnesių. Iš pradžių nenorėjau siųsti dalimis ir laukiau, ko įrašysiu visą „Odisėją“. Paskui suabejojau, ar „Odisėja“ bus Hanai pakankamai įdomi, ir įrašiau tai, ką skaičiau po „Odisėjos“: Schnitzlerio noveles ir Čechovą. Vėliau vis delsiau skambinti į teismą, kuris Haną buvo nuteisęs, ketindamas sužinoti, kur ji atlieka bausmę. Pagaliau turėjau viską – Hanos kalėjimo, esančio netoli to miesto, kuriame vyko procesas ir per kurį ji buvo nuteista, adresą, garso grotuvą ir kasetes, numeruotas pradedant Čechovu, Schnitzleriu ir baigiant Homeru. Galų gale siuntinį su grotuvu ir kasetėmis išsiunčiau.

Neseniai radau sąsiuvinį, kuriame žymėdavausi, ką visus tuos metus Hanai įrašinėdavau į kasetes. Aiškiai matyti, kad pirmieji dvylika pavadinimų įrašyti vienu metu; aš tikriausiai pradžioje puoliau skaityti ir tik vėliau pastebėjau, jog be užrašų neprisiminsiu, ką jau esu skaitęs. Prie vėliau įrašytų pavadinimų kartais yra pažymėta data, kartais nėra, bet ir be datų žinau, kad pirmą siuntinį Hanai pasiunčiau aštuntais, o paskutinį – aštuonioliktais jos įkalinimo metais. Aštuonioliktais metais buvo patenkintas jos malonės prašymas.

Paskui skaičiau Hanai tai, ką pačiam tuo metu norėjosi skaityti. Pradžioje, balsiai skaitant „Odisėją", man nesisekė susikaupti skaitomam dalykui taip, kaip skaitant patylomis. Paskui ėjosi sklandžiai. Skaitymas balsu turėjo trūkumą – užimdavo daugiau laiko, bet už tai perskaityti dalykai ilgiau išlikdavo atmintyje. Dar ir šiandien daug ką labai aiškiai prisimenu.

Balsiai skaičiau ir man jau žinomas bei mėgstamas knygas. Taip Hana gavo išgirsti daug Kellerio ir Fontanes, Heines ir Mörikes kūrinių. Ilgą laiką nesiryžau imtis skaityti eilėraščių, bet ilgainiui tai ėmė man labai patikti, atmintinai išmokau nemažai balsiai skaitytų eilėraščių. Dar ir šiandien galiu juos padeklamuoti.

Sąsiuvinyje surašyti kūriniai liudija apie didelį pasikliovimą ankstesniuoju visuomenės švietimu. Neprisimenu, kad būčiau kada kėlęs sau klausimą, ar man nevertėtų po Kafkos, Frischo, Johnsono, Bachmanno ir Lenzo pereiti prie eksperimentinės literatūros skaitymo, literatūros, kurioje nebeatpažįstu istorijos ir kurios personažai man nepatinka. Man buvo savaime suprantama, kad eksperimentinė literatūra eksperimentuoja su skaitytoju, o to nei man, nei Hanai nereikėjo.

Pradėjęs rašyti pats, Hanai skaitydavau ir savo kūrybą. Padiktuodavau tekstą iš rankraščio, pertvarkydavau mašinraštį ir laukdavau, kol pajusiu, kad dabar kūrinys baigtas. Skaitydamas balsiai pasitikrindavau, ar tikrai taip yra. Jei kas kliūdavo, galėdavau viską perdaryti dar kartą ir ant ankstesnio kasetės įrašo įrašyti naująjį. Bet tai darydavau nenorom. Norėdavau pasitenkinti tuo, kad balsiai perskaityčiau jį. Kūrinys būtų baigtas. Hana tapo toji instancija, dėl kurios dar kartą sutelkdavau visas jėgas, visą kūrybingumą ir kritiko fantaziją. Po to galėdavau rankraštį siųsti į leidyklą.

Į kasetes neįrašinėdavau jokių asmeninių pastabų, nieko Hanos neklausinėdavau, nepasakodavau apie save. Perskaitydavau pavadinimą, autoriaus

pavardę ir tekstą. Baigęs skaityti kūrinį, minutėlę luktelėdavau, užversdavau knygą ir nuspausdavau stabdymo klavišą.

VI

Ketvirtaisiais mūsų daugiažodžio ir kartu bežodžio bendravimo metais atėjo žinutė: „Berneliuk, paskutinė istorija buvo ypatč graži. Ačiū. Hana".

Popierius buvo liniuotas, iš sąsiuvinio išplėštas ir lygiai nukirptas lapas. Pačiame lapo viršuje esanti žinutė užėmė tris eilutes. Ji buvo parašyta mėlynu tepančiu šratinuku. Hana rašydama smarkiai spaudė; raštas atsispaudė kitoje lapo pusėje. Rašydama adresą ji taip pat sukaupė visas jėgas; jis buvo atsispaudęs abiejose per vidurį perlenkto lapo puselėse.

Iš pirmo žvilgsnio galėjai pamanyti, jog čia vaiko rašysena. Bet vaiko ranka rašytos raidės atrodo negrabios ir bejėgiškos, o čia jos dvelkė jėga. Buvo matyti, kaip sunkiai sekėsi Hanai, sujungiant linijas į raides, o raides – į žodžius. Vaiko ranka linkusi nuslysti tai šen, tai ten, ir ją stengiamasi išlaikyti rašto vėžėse. Hanos ranka vangi ir ją tenka prievarta versti judėti. Linijos, iš kurių formuojamos raidės,

kaskart pradedamos brėžti iš naujo, braukiant aukštyn, braukiant žemyn, prieš brėžiant lankelį ar kilpelę. Kiekviena raidė – iškovota iš naujo, skirtingai pasvirusi ar stati, dažnai nevienodo aukščio ir pločio.

Perskaičius žinutę, mane apėmė džiaugsmas, ėmiau triumfuoti. Ji rašo, ji rašo! Visus tuos metus skaičiau viską, ką tik galima buvo rasti apie neraštingumą. Žinojau, koks bejėgis beraštis žmogus, kai tenka atlikti kasdienius darbus, ieškoti kelio ar adreso arba rinktis patiekalą restorane, kaip nedrąsiai jis seka kitų pavyzdžiu arba nusistovėjusia rutina, kiek energijos išeikvoja veltui slėpdamas savo neraštingumą. Analfabetizmas yra žmogaus nebrandumas. Išdrįsusi mokytis skaityti ir rašyti Hana žengė žingsnį iš nebrandumo į brandumą, žinių link.

Paskui ėmiau tyrinėti Hanos raštą ir pamačiau, kiek jėgų ir pastangų jai kainavo rašymas. Didžiavausi ja. Kartu liūdėjau dėl jos, dėl jos pavėluoto ir nenusisekusio gyvenimo, apskritai dėl visko, kas gyvenime ateina pavėluotai arba nenusiseka. Galvojau sau, jei tinkamas laikas praėjo, jeigu žmogus kažko per ilgai delsė, jeigu jam per ilgai kažko buvo atsisakoma duoti, jau per vėlu, net jei galų gale tave tai taip netikėtai užgriūna ir tu priimi tai su džiaugsmu. O gal nebūna per vėlu, gal būna tik

vėlu, o vėlu bet kuriuo atveju geriau negu niekada? Nežinau.

Po pirmos žinutės reguliariai ėmė plaukti ir kitos. Visada tai būdavo tik kelios eilutės – padėka, prašymas skaityti ar nebeskaityti to paties autoriaus kūrinių, pastaba dėl autoriaus, eilėraščio, istorijos ar romano veikėjo, pastebėjimas iš kalėjimo. „Kieme jau žydi forzitijos“ arba „man patinka, kad šią vasarą taip daug būna audrų“, arba „pro langą matau, kaip būriuojasi paukščiai, ruošdamiesi skristi į pietus“. Dažnai tik po Hanos žinučių atkreipdavau dėmesį į forzitijas, vasarines audras ar besibūriuojančius paukščius. Jos pastabos apie literatūrą dažnai būdavo stebėtinai taiklios. „Schnitzleris loja, Stefanui Zweigui atšipo dantys“ arba „Kelleriui reikia moters“, arba „Goethes eilėraščiai – lyg nedideli paveikslai dailiuose rėmeliuose“, arba „Lenzas tikriausiai naudojasi rašomąja mašinėle“. Kadangi apie autorius Hana nieko nežinojo, įsivaizdavo juos esant savo amžininkus, išskyrus kai kuriuos akivaizdžius atvejus. Buvau apstulbęs, kiek daug ankstesnių laikų literatūros galima skaityti tarsi šiuolaikinę, o kas nežino istorijos, iš tiesų ankstesnių laikų gyvenimo realijas gali paprasčiausiai palaikyti kitų kraštų dabarties realijomis.

Niekada Hanai nerašiau. Bet vis jai skaitydavau. Siuntinėdavau jai kasetes ir iš Amerikos, gyvendamas ten vienerius metus. Kai būdavau išvykęs atostogauti ar turėdavau ypač daug darbo, užtrukdavo ilgiau, kol įrašydavau naują kasetę. Nebuvau nusistatęs reguliarumo, siųsdavau kasetes tai kas savaitę, tai kas dvi, o kartais kas tris ar keturias. Man buvo nesvarbu, kad dabar mano kasetės Hanai išmokus skaityti gali būti nebereikalingos. Tegul dar ir paskaito. Balsiai skaityti buvo mano būdas kalbėti jai, kalbėtis su ja.

Išsaugojau visas Hanos žinutes. Rašysena keičiasi. Pirmiausiai ji priverčia raides rikiuotis, kad jos būtų vienodai pasvirusios, kad būtų vienodas jų aukštis ir plotis. Su tuo susidorojusi, rašysena gali tapti laisvesnė ir tvirtesnė. Tolygi ji niekada nebus. Bet Hanos rašysena įgauna šiek tiek ano griežto grožio, kuriuo pasižymi retai kada gyvenime rašančių senų žmonių rašysena.

VII

Tada nė nepagalvodavau, kad Hana vieną dieną gali būti išleista į laisvę. Pasikeitimas žinutėmis ir kasetėmis buvo toks įprastas ir bičiuliškas, o Hana –

man tokia artima ir kartu tolima, kad, mano požiūriu, ši nieko neįpareigojanti padėtis galėjo tęstis nenumatytą laiką. Žinau, tai buvo man paranku ir egoistiška.

Paskui atėjo kalėjimo viršininkės laiškas.

„Jau daugelį metų Jus su ponia Šmic susirašinėjate. Tai vienintelis ponios Šmic ryšys su išoriniu pasauliu, todėl kreipiuosi į Jus, nors nežinau, kiek esate artimi, kas Jūs – jos giminaitis ar draugas.

Kitais metais ponia Šmic vėl pateiks malonės prašymą ir, manau, kad malonės komisija jį patenkins. Paskui ji netrukus bus išleista į laisvę, išleista po aštuoniolikos metų įkalinimo. Suprantama, galime parūpinti ar bandyti parūpinti jai būstą ir darbą; surasti darbą jos amžiaus moteriai bus nelengva, nors ji visiškai sveika ir mūsų siuvykloje mikliai darbuojasi. Bet būtų geriau, jei tuo pasirūpintų giminaičiai ar draugai, kad jie būtų šalia jos išleidus ją iš kalėjimo, ją lydėtų ir paremtų. Jūs neįsivaizduojate, koks vienišas ir bejėgis pasijunta žmogus laisvėje praleidęs kalėjime aštuoniolika metų.

Ponia Šmic gana neblogai sugeba savimi pasirūpinti ir išsiverčia savomis jėgomis. Pakaktų ir to, jei surastumėte nedidelį butelį ir darbą, galėtumėte pirmomis savaitėmis bei mėnesiais ją retsykiais

aplankyti ir kur pasikviesti, pasirūpintumėte, kad ji sužinotų apie bažnytinės bendruomenės, liaudies universiteto, šeimos lavinimo centrų ir pan. siūlomą pagalbą. Be to, po aštuoniolikos metų nelengva pirmą kartą išeiti į miestą, parduotuvę, kreiptis į oficialias įstaigas, lankytis restorane. Su palyda lengviau.

Pastebėjau, jog ponios Šmic nelankote. Jei būtumėte lankęs, tada Jums nebūčiau rašiusi, bet jums apsilankius būčiau pakvietusi pasikalbėti. Dabar nėra kitos išeities, kaip prieš išleidžiant ją aplankyti. Ta proga prašyčiau trumpam užsukti ir pas mane".

Laiškas baigėsi širdingais linkėjimais, kurie, manau, ne tiek buvo skiriami man, kiek liudijo nuoširdų kalėjimo viršininkės susirūpinimą Hanos reikalais. Buvau jau girdėjęs apie tą moterį; jos vadovaujama įstaiga buvo laikoma neeilinė ir jos nuomonės buvo paisoma, sprendžiant bausmių vykdymo reformą. Man jos laiškas patiko.

Nepatiko tai, kas manęs laukė. Žinoma, turėjau pasirūpinti darbu ir būstu, taip ir padariau. Draugai, kurie turėjo įrengtą atskirą butą nuosavame name ir kuriuo nei naudojosi, nei nuomojo, sutiko už nedidelį mokestį perleisti jį Hanai. Siuvėjas

graikas, pas kurį kartais taisydavausi drabužius, apsiėmė Hanai parūpinti darbo, nes kartu su juo siuvykloje dirbusi sesuo išvyko atgal į Graikiją. Surinkti informaciją apie bažnytinių ir pasaulietinių institucijų socialines ir švietimo paslaugas pasistengiau daug anksčiau, nei to galėjo prireikti Hanai. Bet apsilankymą pas Haną vis atidėliojau.

Būtent dėl to, kad ji buvo tokia neįpareigojančiai man artima ir kartu tolima, nenorėjau jos lankyti. Man atrodė, jog būti tuo, kuo man buvo, ji gali tik per realų atstumą. Bijojau, kad mažas, lengvas, jaukus žinučių ir kasečių pasaulis yra per daug dirbtinis ir pažeidžiamas, kad pajėgtų atlaikyti realų artumą. Kaip galėjome susitikti akis į akį, nesužadindami viso to, kas buvo tarp mūsų.

Man taip ir nepasirodžius kalėjime, praėjo metai. Iš kalėjimo viršininkės ilgai negavau jokių žinių; į laišką, kuriame pranešiau apie Hanai surastą butą ir darbą, atsakymo nesulaukiau. Ji, matyt, tikėjosi su manimi pasikalbėti, kai atvyksiu aplankyti Hanos. Viršininkė negalėjo žinoti, kad tą apsilankymą ne tik atidėliojau, bet ir jo vengiau. Galiausiai buvo priimtas sprendimas Hanai suteikti malonę bei išleisti ją į laisvę ir kalėjimo viršininkė man paskambino. Gal aš galįs dabar atvykti? Po savaitės Hana išeisianti.

VIII

Kitą sekmadienį atvykau pas ją. Tai buvo mano pirmasis apsilankymas kalėjime. Prie įėjimo mane patikrino, beeinant daugybę durų atrakinėjo ir vėl užrakinėjo. Bet pastatas buvo naujas ir šviesus, viduje durys nerakinamos ir moterys galėjo laisvai vaikštinėti. Koridoriaus gale vienerios durys vedė į lauką, nedidelę pilną kalinių pievelę su joje augančiais medžiais ir suoleliais. Ieškodamas apsidairiau. Prižiūrėtoja, lydėjusi mane, parodė į netoliese, kaštono šešėlyje, stovintį suolelį.

Hana? Ta moteris ant suolelio – Hana? Žili plaukai, gilios vertikalios raukšlės ant kaktos, skruostų, apie burną ir dramblotas kūnas. Ji buvo apsirengusi ankštoka, per krūtinę, pilvą ir šlaunis aptempta melsva suknele. Ant kelių rankose ji laikė knygą. Hana neskaitė. Per skaitymui skirtų akinių viršų ji žvelgė į moterį, kuri lesino keletą žvirblių berdama duonos trupinėlius. Paskui ji pasijuto stebima ir atgręžė į mane veidą.

Jos veide įžvelgiau laukimą, mačiau, kaip jis nušvito džiaugsmu mane pažinus, mačiau jos akis, tyrinėjančias mano veidą, kai artinausi jos link, mačiau ieškančias, klausiančias, neramias, įskaudintas akis, mačiau kaip jos veidas užgeso. Kai prisiartinau, ji nusišypsojo malonia pavargusia šypsena.

– Tu užaugai, berneliuk.

Prisėdau šalia, ji paėmė mano ranką.

Anksčiau man ypač patikdavo jos kvapas. Ji visuomet kvepėdavo šviežumu: šviežiai nupraustu kūnu, šviežiais baltiniais, šviežiu prakaitu arba šviežia meile. Kartais ji naudodavo kvepalus, nežinau kokius, bet ir jų aromatas buvo šviežesnis nei visų kitų kvepalų. Po šiais šviežiais kvapais visuomet buvo ir kitas – sunkus, slopus, aitrus kvapas. Dažnai ją uostinėdavau kaip koks smalsus žvėris, pradėdavau nuo kaklo ir pečių, kurie kvepėjo ką tik nupraustu kūnu, traukiau į save šviežią tarpkrūčio prakaito kvapą, pažastyse sumišusiu su kitu kvapu. Beveik išgrynintą tą sunkų, slopų kvapą aptikdavau ant liemens ir pilvo, o tarp kojų jis turėjo kažkokį vaisių atspalvį, kuris mane jaudino, apuostydavau ir jos kojas bei pėdas, šlaunis – čia tas sunkus kvapas išsisklaidydavo – pakinklius, vėl aptikdamas lengvą šviežio prakaito kvapą, pėdas, atsiduodančias muilu, batų oda ar nuovargiu. Nugara ir rankos jokio ypatingo kvapo neskleidė, niekuo nekvepėjo ir visgi kvepėjo ja, o delnai skleidė dienos ir darbo kvapą; bilietų spaustuvinių dažų, žnyplelių metalo, svogūnų arba spirgintų riebalų, skalbiamojo šarmo arba įkaitusios laidynės kvapą. Numazgotos rankos iš pradžių būna bekvapės. Bet

muilas tik prislopina kvapus ir po valandėlės jie vėl atgyja, silpni, susilydę į vieną dienos ir darbo kvapą, dienos ir darbo pabaigos, vakaro, grįžimo namo ir buvimo namie kvapą.

Sėdėjau greta Hanos ir užuodžiau seną moterį. Nežinau, koks turi būti tas kvapas, žinomas man bendraujant su senelėmis ir senomis tetulėmis, senelių namų kambariuose bei koridoriuose jis tvyro lyg prakeiksmas. Hana buvo dar per jauna.

Pasislinkau arčiau. Pastebėjau, kad pirma ją nuvyliau, norėjau dabar būti geresnis ir ištaisyti padėtį.

– Džiaugiuosi, kad išeini.

– Tikrai?

– Taip, ir džiaugiuosi, kad būsi netoliese.

Papasakojau jai apie butą ir darbą, kuriuos jai suradau, apie kultūrines ir socialines to miesto rajono programas, apie miesto biblioteką.

– Ar daug skaitai?

– Šiek tiek. Man gražiau, kai kas balsiai paskaito. – Ji pažvelgė į mane. – Su tuo dabar baigta, ar ne?

– Kodėl turėtų būti baigta?

Bet negalėjau įsivaizduoti savęs nei toliau įrašinėjančio jai kasetes, nei su ja susitinkančio ir jai skaitančio.

– Taip džiaugiausi ir žavėjausi tavimi, kad išmokai skaityti. O kokius gražius laiškus man rašei!

Tai buvo tiesa; žavėjausi ja ir džiaugiausi, kad ji skaitė ir man rašė. Bet jaučiau, koks menkas buvo mano žavėjimasis ir džiaugsmas, palyginti su tomis pastangomis, kurias jai teko įdėti, kad išmoktų skaityti bei rašyti, koks pasigailėtinas, jei net nesugebėjau prisiversti jai atsakyti, ją aplankyti, su ja kalbėtis. Hanai paskyriau nedidukę nišą, kuri man buvo svarbi, kuri man šį tą reiškė ir dėl kurios šį tą dariau, bet tik nišą, o ne vietą savajame gyvenime.

Bet kodėl būčiau turėjęs palikti jai vietos savo gyvenime? Pasipiktinau sąžinės priekaištais, apnikusiais mane, pagalvojus, jog pasitenkinau vien skirdamas jai nišą.

– Ar tu, beje, iki teismo proceso niekada nesusimąstydavai apie tuos dalykus, kurie buvo nagrinėjami per procesą? Turiu galvoje, ar nesusimąstydavai apie tai mums būnant drauge, kai tau balsiai skaitydavau?

– Ar tau tai taip svarbu?

Bet ji nelaukė atsakymo:

– Visada jaučiau, kad manęs vis tiek niekas nesupranta, kad niekas nežino, kas aš esu ir kaip į visa tai įsipainiojau. Žinai, kai niekas tavęs nesupranta, tai niekas ir negali reikalauti iš tavęs ataskaitos. Ir

teismas negalėjo iš manęs jos reikalauti. O mirusiosios gali. Jos supranta. Kad pareikalautų ataskaitos, nebūtinai reikia dalyvauti teisme, bet jei jos jame buvo, ypač gerai mane suprato. Čia, kalėjime, jos dažnai būdavo su manimi. Ateidavo kasnakt, norėdavau to ar nenorėdavau. Prieš procesą dar galėdavau, jas, panorėjusias ateiti, nuvyti.

Ji palaukė, gal ką į tai atsakysiu, bet man niekas neatėjo į galvą. Iš pradžių norėjau pasakyti, kad ir aš negaliu nuvyti. Bet tai buvo netiesa; nuvyti galima ir pastatant į nišą.

– Ar esi vedęs?

– Buvau. Su Gertrūda išsiskyrėme jau seniai, o mudviejų dukra gyvena internate; tikiuosi, kad paskutinius mokyklinius metus ji ten neliks ir norės persikelti pas mane.

Dabar aš patylėjau, laukdamas, ar ji ko nepasakys, nepaklaus. Bet ji tylėjo.

– Tai kitą savaitę tave pasitiksiu išeinančią, taip?

– Taip.

– Visiškai tyliai, ar galima kiek triukšmingiau ir linksmiau?

– Visiškai tyliai.

– Gerai, pasitiksiu tave visiškai tyliai, be muzikos ir šampano.

Atsistojau. Pakilo ir ji. Žiūrėjome vienas į kitą. Du kartus nuaidėjo skambutis, kitos moterys jau

buvo suėjusios į pastatą. Ji vėl žvilgsniu tyrinėjo mano veidą. Apkabinau ją, bet apglėbus pojūtis buvo ne toks, koks turėjo būti.

– Sėkmės tau, berneliuk.

– Ir tau.

Taip mudu atsisveikinome, dar prieš išsiskirdami pastato viduje.

IX

Kitą savaitę buvau ypač užsiėmęs. Nebeprisimenu, ar mane spaudė pranešimo, kurį ruošiau terminai, ar paprasčiausiai buvo apėmusi darbo ir sėkmės karštinė.

Idėja, kurią pasirinkau rengdamas pranešimą, buvo niekam tikusi. Kai norėjau įsitikinti jos teisingumu, ten, kur tikėjausi rasiąs prasmę ir dėsningumą, susidūriau su vienu atsitiktinumu po kito. Užuot su tuo susitaikęs, ieškojau toliau, paskubomis, su įniršiu ir baime, tarsi nuo to, ar mano mintis pasitvirtins, gali atsiliepti ir tikrovei, buvau pasiruošęs iškreipti, išpūsti, sumenkinti duomenis. Mane apėmė keistas nerimas; vėlai atsigulęs užmigdavau, bet po kelių valandų išlakstydavo visi miegai, galiausiai nuspręsdavau keltis ir skaityti ar rašyti toliau.

Dariau ir tai, ką derėjo atlikti ruošiantis Hanos paleidimui iš kalėjimo. Apstačiau Hanos butą Ikea baldais ir keliais senesniais daiktais, pranešiau siuvėjui graikui apie Haną ir surinkau naujausią informaciją apie socialines paslaugas bei lavinimosi galimybes. Nupirkau maisto atsargų, sustačiau į lentyną knygas ir sukabinau paveikslus. Pakviečiau sodininką, prižiūrintį nedidelį sodelį, kuris supo priešais gyvenamąjį kambarį esančią terasą. Visus tuos darbus dariau taip pat keistai skubėdamas ir įnirtęs; man visko buvo per daug.

Bet rūpesčiai man kaip tik ir pravertė, kad nereikėtų galvoti apie apsilankymą pas Haną. Tik kartais, kai vairuodavau automobilį, pavargęs sėdėdavau prie rašomojo stalo, nemiegodamas gulėdavau lovoje ar būdavau Hanos bute, užvaldydavo mintys ir atgydavo prisiminimai. Matydavau ją, sėdinčią ant suolelio ir žiūrinčią į mane, matydavau ją baseine, atgręžusią į mane veidą, ir mane vėl apnikdavo jausmas, kad ją išdaviau ir esu jai nusikaltęs. Vėl imdavau piktintis tuo jausmu ir kaltinti Haną, man atrodė, kad ji pigiai ir lengvai išpirko savąją kaltę. Ar tik mirusiųjų reikalas reikalauti ataskaitos, kaltę ir atgailą išperkant vien neramiu miegu ir slogiais sapnais – o kaipgi tada gyvieji? Bet turėjau galvoje ne gyvuosius, o save. Ar aš neturėjau teisės reikalauti iš jos ataskaitos? Kaipgi aš?

Išvakarėse, prieš ją pasitikdamas, paskambinau į kalėjimą. Pirmiausiai kalbėjausi su kalėjimo viršininke.

– Truputėlį nervinuosi. Žinote, šiaip jau pas mus įprasta po tokio ilgo buvimo paleidžiant žmogų į laisvę prieš tai leisti jam pabūti laisvėje kelias valandas ar dienas. Ponia Šmic šito atsisakė. Jai rytoj bus nelengva.

Mane sujungė su Hana.

– Apgalvok, ką rytoj veiksime. Ar norėsi iš karto vykti į namus, o gal važiuosime kur į mišką ar prie upės.

– Apgalvosiu. Tu vis dar tebemėgsti viską išanksto apgalvoti, ar ne?

Tai mane sunervino. Širsdavau, kai draugės man kartais sakydavo, kad aš nepakankamai spontaniškas, veikiu vadovaudamasis labiau galva nei pilvu.

Mano tylėjimą ji suprato kaip susierzinimą ir nusijuokė.

– Nepyk, berneliuk, nenorėjau įžeisti.

Vėl susitikdamas su Hana, pamačiau ant suolelio sėdinčią seną moterį. Ji atrodė ir kvepėjo kaip sena moteris. Visiškai nebuvau atkreipęs dėmesio į jos balsą. Jis išliko toks pat jaunas.

X

Kitą rytą Hana mirė. Ji pasikorė auštant.

Kai atvykau, buvau palydėtas pas kalėjimo viršininkę. Ją mačiau pirmą kartą – maža, laiba rusvaplaukė moteris su akiniais. Ji atrodė neišvaizdi, kol neprakalbo. Įtaigiai ir šiltai, buvo griežto žvilgsnio ir energingų rankų judesių. Ji paklausė apie vakarykštį telefoninį pokalbį ir įvykusį prieš savaitę susitikimą. Gal aš ką nujautęs, dėl ko nuogąstavęs. Atsakiau neigiamai. Nebuvo jokios nuojautos ar nuogąstavimų, kurių būčiau nenorėjęs pripažinti.

– Iš kur jūs pažįstami?

– Gyvenome netoliese.

Ji tiriamai į mane pasižiūrėjo ir aš pajutau, jog privalau pasakyti daugiau.

– Mes gyvenome netoliese, susipažinome ir susidraugavome. Paskui būdamas jaunas studentas dalyvavau teismo procese, kuriame ji buvo nuteista.

– Kodėl siuntinėjote poniai Šmic kasetes?

Tylėjau.

– Žinojote, kad ji beraštė, ar ne? Iš kur jūs tai žinojote?

Gūžtelėjau pečiais. Nesupratau, kodėl jai turi rūpėti mudviejų su Hana istorija. Ašaros spaudė

krūtinę ir smaugė gerklę, bijojau neprakalbėsiąs. Nesinorėjo pravirkti jai matant.

Ji tikriausiai pamatė, kaip jaučiuosi.

– Eikime kartu, parodysiu jums ponios Šmic vienutę.

Ji ėjo priešakyje manęs, bet kaskart atsigręždavo, vis ką papasakodama ar paaiškindama. Čia vykęs teroristų antpuolis, čia esanti siuvykla, kurioje dirbo Hana, čia Hana kartą surengusi sėdimąjį streiką, kol nebuvo peržiūrėtas lėšų, skirtų bibliotekai, mažinimo klausimas, pro čia einama į biblioteką. Prieš vienutę ji sustojo.

– Ponia Šmic daiktų nesusidėjo. Pamatysite vienutę tokią, kokia ji atrodė Hanai gyvenant.

Lova, spinta, stalas su kėde, ant sienos virš stalo – lentyna, o kampe už durų prausykla ir klozetas. Vietoj lango – stiklo blokeliai. Stalas buvo tuščias. Lentynoje stovėjo knygos, žadintuvas, pliušinis meškinas, dvi taurės, tirpi kava, arbatos dėžutės, kasetinis grotuvas, o dviejose žemesnėse lentynėlėse – mano įrašytos kasetės.

– Tai ne visos.

Kalėjimo viršininkė sekė mano žvilgsnį.

– Ponia Šmic keletą kasečių visada paskolindavo aklų kalinių pagalbos tarnybai.

Priėjau prie lentynos. Primo Levis, Elie Wieselis, Tadeuszas Borowskis, Jeanas Améry – aukų literatūra greta Rudolfo Hösso[1] autobiografinių užrašų, Hannah Arendts pranešimas apie Eichmanną[2] Jeruzalėje ir mokslinė literatūra apie koncentracijos stovyklas.

– Ar Hana tai skaitė?

– Šiaip ar taip, knygas ji užsisakinėdavo apgalvotai. Jau prieš daugelį metų turėjau jai parūpinti bendrąją bibliografiją apie koncentracijos stovyklas, o paskui prieš vienerius ar dvejus metus ji paprašė manęs nurodyti knygas apie moteris koncentracijos stovyklose, apie kalines ir prižiūrėtojas. Parašiau laišką Naujųjų laikų istorijos institutui ir iš ten man atsiuntė specialiąją bibliografiją. Išmokusi skaityti ponia Šmic iš karto ėmė skaityti apie koncentracijos stovyklas.

[1] Rudolfas Franzas Hössas – fašistinės Vokietijos karo nusikaltėlis, dirbęs Dachau, vėliau tapęs Aušvico koncentracijos stovyklos komendantu, kur ypač ištobulino žmonių žudymo dujų kamerose ir naikinimo krematoriumuose metodus. 1947 m. Lenkijos teismo nuteistas mirti ir pakartas Aušvice – *Vert. pastaba.*

[2] Adolfas Eichmannas – fašistinės Vokietijos karo nusikaltėlis, vienas svarbiausių masinio žydų naikinimo organizatorių. Po karo ilgai slaptęsis Argentinoje, 1960 m. Izraelio žvalgybos surastas ir atgabentas į Izraelį, kur 1962 m. jam atlikta mirties bausmė – *Vert. pastaba.*

Virš lovos kabėjo daugybė nedidelių paveikslėlių ir raštelių. Priklaupiau ant lovos ir ėmiau juos skaityti. Tai buvo citatos, eilėraščiai, trumpos žinutės, kulinariniai receptai, kuriuos Hana užsirašydavo ar išsikirpdavo iš laikraščių bei žurnalų kaip ir paveikslėlius. „Pavasario žydrieji kaspinai vėl plazda vėjyje“, „Debesų šešėliai lekia laukais“ – visi eilėraščiai alsavo gamtos džiaugsmu ir ilgesiu, o paveikslėliai vaizdavo šviesų pavasarišką mišką, margą žydinčią pievą, rudens lapiją ir pavienius medžius: žilvitį prie upelio, vyšnią prisirpusiomis raudonomis uogomis, rudenišką, geltona ir oranžine spalva liepsnojantį kaštoną. Vienoje laikraščio nuotraukoje išvydau du vyrus, vyresnį ir jaunesnį, abu tamsiais kostiumais, jie spaudžia vienas kitam ranką, ir jaunesniajame, besilenkiančiame vyresniajam, atpažinau save. Buvau abiturientas ir, švenčiant abiturientų išleistuves, rektorius įteikė man prizą. Tai buvo daug vėliau, Hanai išvykus iš miesto. Ar ji, nemokėdama skaityti, tada prenumeravo vietos laikraštį, kuriame buvo atspausdinta ta nuotrauka? Šiaip ar taip, jai kainavo tam tikrų pastangų, kad sužinotų apie nuotrauką ir ją gautų. Ir per procesą ji nuotrauką jau turėjo, turėjo su savimi. Vėl pajutau, kaip ašaros spaudžia krūtinę ir smaugia gerklę.

– Kartu su jumis ji išmoko skaityti; iš bibliotekos vis imdavo knygas, kurias būdavote įrašęs į kasetę, ir žodis po žodžio, sakinys po sakinio klausydamasi sekdavo knygoje. Grotuvas neišlaikė dažno junginėjimo ir kasetės sukinėjimo pirmyn atgal, vis gesdavo, jį nuolat tekdavo taisyti, o kadangi tam reikėdavo gauti leidimą, galiausiai sužinojau, ką veikia ponia Šmic. Iš pradžių ji nenorėjo sakyti, bet kai pradėjo rašyti ir paprašė manęs parūpinti mokomąją rašymo knygą, nebebandė ilgiau slėpti. Ji paprasčiausiai didžiavosi, kad išmoko, ir norėjo pasidalyti savo džiaugsmu.

Kol ji kalbėjo, aš tebeklūpėjau ant lovos, žiūrinėdamas paveikslėlius bei raštelius, ir stengiausi nuryti ašaras. Kai atsigręžiau ir prisėdau ant lovos, ji tarė:

– Ji taip tikėjosi, kad jai parašysite. Tik iš jūsų ji gaudavo paštą ir, kai jis būdavo skirstomas, Hana klausdavo: „Ar man nėra laiško?“ Sakydama „laiškas“ turėjo galvoje ne paketėlį su kasetėmis. Kodėl niekada neparašėte?

Aš tebetylėjau. Nebūčiau galėjęs prakalbėti, galėjau tik lementi ir verkti.

Ji priėjo prie lentynos, paėmė vieną dėžutę nuo arbatos, prisėdo šalia manęs ir iš švarko kišenės išėmė sulankstytą popieriaus lapą.

– Ji paliko man laišką, tam tikra prasme testamentą. Perskaitysiu jums tai, kas jame skirta jums.

Ji išlankstė lapą.

„Šviesiai violetinėje arbatos dėželėje yra pinigai. Įduokite juos Michaeliui Bergui; jis turi juos kartu su 7000 markių, esančių taupomojoje kasoje, perduoti dukrai, kuri kartu su motina išgyveno per bažnyčios gaisrą. Tesprendžia ji, kam juos panaudoti. Ir pasakykite jam, kad siunčiu jam linkėjimus".

Taigi ji nepaliko man jokios žinutės. Ar ji norėjo mane įskaudinti? Gal ji norėjo mane nubausti? O gal jos siela buvo tokia pavargusi, kad ji tesugebėjo daryti ir rašyti tik tai, kas visų būtiniausia?

– Kokia ji buvo visus tuos metus, – kiek palūkėjau, kol vėl galėjau prakalbėti, – ir kokia paskutinėmis dienomis?

– Daugelį metų ji gyveno čia lyg kokiame vienuolyne. Tarsi būtų savo noru čia užsidariusi, tarsi savo noru būtų paklususi čionykštei tvarkai, tarsi ganėtinai monotoniškas darbas būtų buvęs tam tikra meditacija. Kitų moterų, kurioms buvo draugiška, bet išlaikė atstumą, ji buvo ypač gerbiama. Dar daugiau, ji buvo pelniusi autoritetą, iškilus

problemoms būdavo klausiama jos patarimo, o jei ji įsiterpdavo į ginčą, buvo paisoma jos sprendimo. Taip truko tol, kol ji prieš kelerius metus nepalūžo. Ji visada buvo reikli sau, būdama tvirto sudėjimo liko liekna, pedantiškai rūpestingai švari. Paskui ji pradėjo daug valgyti, retai praustis, sustorėjo ir nemaloniai atsidavė. Neatrodė, kad ji dėl to būtų nelaiminga ar nepatenkinta. Tiesą sakant, atrodė, lyg pasitraukimo į vienuolyną jai nebepakako, tarsi vienuolyno gyvenime dar būtų per daug gyvumo, plepumo ir todėl ji būtų privalėjusi dar labiau užsidaryti, užsisklęsti atsiskyrėlės buveinėje, kurioje niekas nemato ir kurioje išvaizda, drabužiai ir kvapas nebeturi reikšmės. Ne, kad ji palūžo, pasakyta neteisingai. Ji paskyrė sau naują vietą, kuri jai tiko, bet kuri nedarė įspūdžio kitoms moterims.

– O paskutinės dienos?

– Ji buvo tokia kaip visuomet.

– Ar galėčiau ją pamatyti?

Ji linktelėjo, bet liko sėdėti.

– Nejaugi per vienatvės metus išorinis pasaulis gali žmogui tapti toks nepakeliamas? Verčiau pasidaryti sau galą, nei iš vienuolyno, iš vienatvės grįžti į pasaulį?

Ji atsigręžė į mane.

– Ponia Šmic neparašė, kodėl nusižudė. O jūs nesakote, kas buvo tarp judviejų ir galbūt paskatino ją nusižudyti dieną prieš tai, kai turėjote pasitikti ją išeinančią.

Ji sulankstė lapą, įsidėjo jį į kišenę, atsistojo, pasitaisė sijoną.

– Žinote, man skaudi jos mirtis ir dabar širstu ir ant ponios Šmic, ir ant Jūsų. Na, bet eikime.

Ji vėl ėjo priekyje, šį kartą tylėdama. Hana gulėjo medicinos dalyje, mažame kambarėlyje. Mums vos užteko vietos praeiti tarp sienos ir neštuvų. Kalėjimo viršininkė pakėlė drobulę.

Hanos galva buvo aprišta skarele, kad prieš sukaustant kūną mirties stinguliui smakras neatviptų. Veidas nebuvo nei itin giedras, nei itin iškankintas. Jis atrodė sustingęs ir negyvas. Ilgai bežiūrėdamas, negyvame veide išvydau gyvą, senąme veide – jauną. Taip tikriausiai mato vienas kitą ilgai kartu gyvenantys sutuoktiniai, galvojau sau; žmonai senstantis vyras išlieka jaunas, jis žiūrėdamas į seną moterį įžiūri anos jaunos grožį ir žavesį. Kodėl to neįžiūrėjau prieš savaitę?

Turėjau susiimti, kad nepravirkčiau. Kai po kurio laiko kalėjimo viršininkė klausiamai žvilgtelėjo į mane, linktelėjau ir ji Hanos veidą vėl užklojo drobule.

XI

Kol atlikau Hanos pavedimą, atėjo ruduo. Duktė gyveno Niujorke. Vykdamas į suvažiavimą Bostone pasinaudojau proga perduoti jai pinigus: taupomojoje kasoje laikytų pinigų čekį ir dėžutę nuo arbatos su grynaisiais. Jai parašiau, prisistatydamas teisės istoriku ir paminėdamas procesą. Parašiau būsiąs dėkingas galėdamas su ja pasikalbėti. Ji pakvietė mane arbatos.

Iš Bostono į Niujorką važiavau traukiniu. Miškai puikavosi ruda, geltona, oranžine, raudonai ruda spalva, liepsnojo žėrėjo klevų raudoniu. Prisiminiau Hanos vienutėje matytus rudens vaizdelius. Pavargęs nuo ratų dundėjimo ir vagono sūpavimo, sapnavau, kad gyvenu su Hana name, stovinčiame rudeniškai margose kalvose, per kurias riedėjo traukinys. Sapne Hana buvo vyresnė nei tuomet, kai su ja susipažinau ir jaunesnė nei tuomet, kai vėl ją pamačiau, vyresnė už mane, gražesnė nei anksčiau, su amžiumi dar atsainesnių judesių, dar laisviau besijaučianti savo kūne. Regėjau ją išlipančią iš automobilio, imančią į glėbį pirkinių krepšius ir einančią per sodą į namą, mačiau ją dedančią krepšius ir kopiančią prieš mane laiptais. Hanos ilgėjausi taip smarkiai, kad net skaudėjo. Priešinausi ilgesiui,

spyriausi sakydamas sau, kad jis prasilenkia su mano ir Hanos, su mūsų amžiaus, su mūsų gyvenimo aplinkybių realybe. Kaip galėjo Hana, kuri nemokėjo angliškai, gyventi Amerikoje? O ir automobilio ji nevairavo.

Pabudau ir vėl suvokiau, kad Hana mirusi. Supratau, kad ilgesys įsikūnijo joje, nors buvo skirtas ne jai. Tai buvo ilgesys pareiti į namus.

Duktė gyveno Niujorke, nedidelėje gatvelėje netoli Centrinio parko. Abipus gatvės stovėjo išsirikiavę seni tamsaus smiltainio namai, su to paties tamsaus smiltainio laiptais, vedančiais į antrąjį aukštą. Tai gatvės vaizdui teikė griežtumo: namas į namą, beveik vienodi fasadai, laiptai į laiptus, neseniai vienodais atstumais pasodinti medžiai su retais geltonais lapais ant plonų šakelių.

Duktė dengė stalą arbatai priešais didelius langus, išeinančius į mažus keturių gretimų namų sodelius, kurių vieni žaliavo ir margavo, o kiti tebuvo tik sendaikčių sankaupa. Kai susėdome, buvo įpilta arbata, įbertas ir išmaišytas cukrus, ji perėjo nuo anglų kalbos, kuria su manimi pasisveikino, prie vokiečių.

– Kas jus atvedė pas mane?

Ji klausė nei maloniai, nei nemaloniai; tonas buvo nepaprastai dalykiškas. Viskas joje atrodė da-

lykiška – laikysena, gestai, drabužiai. Veidas buvo keistai nenusakomo amžiaus. Taip atrodo veidai po plastinių operacijų. O gal jis buvo sustingęs nuo patirtos kančios. Veltui bandžiau prisiminti, kaip atrodė jos veidas per procesą.

Papasakojau apie Hanos mirtį ir jos pavedimą.

– Kodėl man?

– Spėju, todėl, kad jūs vienintelė išgyvenote.

– Ką man su tuo veikti?

– Ką manote esant prasminga.

– Ir tokiu būdu suteikti poniai Šmic nuodėmių atleidimą?

Iš pradžių norėjau prieštarauti, bet Hana iš tikrųjų reikalavo daug. Kalėjimo metai turėjo tapti ne tik jai skirta atgaila; Hana norėjo pati juos įprasminti ir dar norėjo, kad tas įprasminimas būtų pripažintas. Taip ir pasakiau.

Ji papurtė galvą. Nesupratau, ar ji neigia mano aiškinimą, ar atsisako įvertinti Hanos poelgį.

– Ar negalėtumėte jos įvertinti, nesuteikdama nuodėmių atleidimo?

Ji nusijuokė.

– Jums ji patinka, ar ne? Kokie, beje, buvo judviejų santykiai?

Minutėlę patylėjau.

– Buvau jos skaitovas. Tai prasidėjo, kai buvau penkiolikos, tęsėsi ir vėliau, jai sėdint kalėjime.

– Kaip jūs...

– Aš siuntinėjau jai kasetes. Ponia Šmic beveik visą gyvenimą buvo beraštė; tik kalėjime ji išmoko skaityti ir rašyti.

– Kodėl jūs visa tai darėte?

– Tarp mudviejų, kai man buvo penkiolika, buvo artimi santykiai.

– Turite galvoje, kartu miegodavote?

– Taip.

– Kokia brutali buvo ta moteris. Kaip jūs pakėlėte tai, kad ji su jumis, penkiolikmečiu... Ne, jūs pats sakėte, kad vėl ėmėte jai skaityti, kai ji buvo kalėjime. Ar buvote kuomet vedęs?

Linktelėjau.

– Ir santuoka buvo trumpa ir nelaiminga, jūs daugiau nebevedėte, o vaikas, jei jį turėjote, dabar internate.

– Taip atsitinka tūkstančiams porų; ponia Šmic čia niekuo dėta.

– Ar jus, jei paskutiniais metais palaikėte ryšius su ja, nebuvo kada apėmusi nuojauta, kad ji suprato, ką jums yra padariusi?

Gūžtelėjau pečiais.

– Šiaip ar taip, ji suprato ką padariusi kitoms stovykloje ir žygiuojant. Ji man ne tik apie tai kalbėjo, bet paskutiniais kalėjimo metais intensyviai tuo domėjosi.

Persakiau, ką man buvo pasakojusi kalėjimo viršininkė.

Ji atsistojo ir dideliais žingsniais ėmė vaikštinėti po kambarį pirmyn atgal.

– Kokia toji pinigų suma?

Nuėjau į prieškambarį, kur buvau palikęs savo krepšį ir sugrįžau nešinas čekiu ir dėžute nuo arbatos.

– Štai.

Ji pažvelgė į čekį ir padėjo ant stalo. Paskui atidarė arbatos dėžutę, išėmė iš jos pinigus, vėl uždarė ir laikė rankoje, įsmeigusi į ją žvilgsnį.

– Būdama maža turėjau dėželę nuo arbatos savo lobiams susidėti. Ne tokią kaip ši, nors jau ir tada būdavo tokių dėžučių arbatai, bet tokią su kiriliškais rašmenimis, ir ne įspaudžiamu, bet uždedamu dangteliu. Ją išsaugojau net iki koncentracijos stovyklos, o ten vieną dieną dėželę iš manęs pavogė.

– Kas joje buvo?

– Ko tik nebuvo. Mūsų pudelio plaukų sruogelė, bilietai į operą, į kurią mane buvo nusivedęs tėtis, žiedas, kažkur laimėtas, o gal rastas kokioje pakuotėje. Dėželė buvo pavogta ne dėl turinio. Pati dėžutė ir jos paskirtis stovykloje buvo didelė vertybė.

Ji pastatė dėželę ant čekio.

– Gal galit pasiūlyti, kaip panaudoti pinigus? Panaudoti juos tam, kas kažkaip susiję su holokaustu, man iš tiesų atrodytų lyg absoliucija, kurios suteikti nei noriu, nei galiu.

– Beraščiams, norintiems išmokti skaityti ir rašyti. Čia tikriausiai yra tokių visuomeninių fondų, sąjungų ar draugijų, kurioms galima būtų perduoti pinigus.

– Tikrai yra.

Ji mąstė.

– Ar yra ir tokios paskirties žydų draugijų?

– Galite būti tikras, jei egzistuoja kokios nors draugijos, tai egzistuoja ir atitinkamos žydų draugijos. Žinoma, neraštingumas nėra būtent žydų problema.

Čekius ir pinigus ji pastūmė mano pusėn.

– Padarykime taip. Išsiaiškinkite, kokių yra tos paskirties žydų įstaigų čia arba Vokietijoje, ir perveskite pinigus į sąskaitą tos įstaigos, kuri jums atrodys patikimiausia. Galite, – ji nusijuokė, – jei pripažinimas taip svarbu, pinigus pervesti ponios Šmic vardu.

Ji vėl paėmė į ranką dėžutę.

– Sau pasilaikysiu dėžutę.

XII

Praėjo dešimt metų. Pirmaisiais metais po Hanos mirties mane kankino senieji klausimai, ar aš jos išsižadėjau ir ją išdaviau, ar likau jai ką skolingas, ar esu kaltas, kad ją mylėjau, ar turėjau ir kaip turėjau jos išsižadėti, nuo jos atsiplėšti. Kartais klausdavau savęs, ar ne aš kaltas dėl jos mirties. O kartais pykdavau ant jos ir už tai, ką ji man padarė. Kol pyktis nuslūgdavo, o klausimai nebeatrodydavo svarbūs. Ką padariau, ko nepadariau ir ką ji man padarė – būtent tai ir yra mano gyvenimas.

Parašyti mudviejų su Hana istoriją nusprendžiau netrukus po jos mirties. Nuo to laiko mūsų istoriją mintyse rašiau daug kartų, kaskart kiek kitaip, kaskart su naujais vaizdais, veiksmų ir minčių nuotrupomis. Taigi šalia parašytos versijos yra dar daug kitų. Laiduoti už tai, kad parašytoji yra teisinga, galiu tuo, jog parašiau ją, o ne kitas. Parašytoji versija prašėsi parašoma, o kitos – ne.

Iš pradžių norėjau parašyti mūsų istoriją, kad galėčiau jos atsikratyti. Bet turint tokį tikslą prisiminimai neatgijo. Paskui pastebėjau, kad mūsų istorija slysta man iš rankų ir norėjau rašydamas ją susigrąžinti, bet ir tai neišviliojo prisiminimų. Keleriems metams palikau mūsų istoriją ramybėje.

Sudariau su ja taiką ir ji sugrįžo, detalė po detalės, savotiškai išbaigta, užbaigta ir pateikta taip, jog manęs nebeliūdina. Ilgai galvojau, kokia liūdna istorija. Nepasakyčiau, kad dabar manau, jog ji laiminga. Bet manau, jog ji teisinga ir todėl visai nesvarbu, liūdna ji ar laiminga.

Kad ir kaip ten būtų, bent man taip atrodo, kai šiaip apie ją galvoju. Bet jei mane kas žeidžia, anuo metu patirtos nuoskaudos vėl atgyja, jei jaučiuosi kaltas, atgyja anuometiniai kaltės jausmai, o šiandien ilgėdamasis, šiandien kamuojamas nostalgijos jaučiu anuometinį ilgesį ir anuometinę nostalgiją. Mūsų gyvenimo tarpsniai taip arti vienas kito, kad vėlesniame gyvenime vis susiduriame su ankstesniuoju, ne kaip su nugyventu ir baigtu, bet kaip su dabar tebesančiu ir gyvu. Suvokiu tai. Vis tiek tai kartais man atrodo sunkiai pakeliama. Gal vis dėlto mūsų istoriją parašiau todėl, kad noriu nuo jos išsivaduoti, nors ir negaliu.

Grįžęs iš Niujorko, netrukus pervedžiau Hanos pinigus jos vardu į „Jewish League Against Illiteracy". Gavau trumpą kompiuteriu rašytą laišką, kuriame Jewish League dėkoja poniai Šmic už auką. Su laišku kišenėje nuvažiavau į kapines prie Hanos kapo. Tai buvo pirmas ir vienintelis kartas, kai buvau prie jos kapo.

Beveik kriminalinis mįslingos meilės ir slegiančios kaltės tyrinėjimas

Bernhardas Schlinkas, gimęs 1944 m. netoli Bylefeldo teologo šeimoje, vaikystę ir jaunystę praleido Heidelberge, nuo 1990 m. Berlyno Humboldtų universitete dėsto valstybės ir visuomeninę teisę, skaito paskaitas daugelyje universitetų, yra Šiaurės Vestfalijos konstitucinio teismo narys. Kuria tik atostogų metu. Viename iš interviu paklaustas, kodėl rašo, atsakė: „Rašau dėl tos pačios priežasties, dėl kurios kiti skaito: žmogus nori gyventi daugiau nei vieną gyvenimą".

Savo kūrybinę biografiją B. Schlinkas pradėjo detektyvais, kurių siužetams idėjų sėmėsi iš turtingos teisininko praktikos. Jau antrasis jo romanas *Gordijaus mazgas* sulaukė skaitytojų dėmesio bei kritikos susidomėjimo ir 1989 m. buvo apdovanotas Glauzerio premija, skirta geriausiam vokiečių kalba rašančiam detektyvinio romano autoriui.

Populiariausias Bernhardo Schlinko romanas – ketvirtoji jo knyga *Skaitovas* (1995). Tai kūrinys, išverstas į 30 kalbų, 32 savaites išsilaikęs *Spiegel* bestselerių sąraše, pirmoji vokiška knyga, pasiekusi 1-ą vietą *New-York-Times* bestselerių sąraše. Vokiečių kalba parduotų egzempliorių skaičius jau seniai peržengė pusę milijono, JAV parduota 750 000, Didžiojoje Britanijoje – per 200 000, Prancūzijoje – 100 000 egzempliorių. *Skaitovas* tapo vienu gausiausiai nominuotų šiuolaikinių vokiečių romanų: 1997 m. jis buvo apdovanotas Noimiunsterio miesto įsteigta Hanso Fallada'os premija, Grinzane Cavour italų literatūrine premija, Prix Laure Bataillon (geriausiai dotuojama prancūzų premija verstinei literatūrai), 1999 m. – pirmąkart teikiama *Die Welt* literatūrine premija, 2000 m. vasarį – Diuselodorfo Heinricho Heinės draugijos garbės prizu, birželį – geriausios 2000 m. evangelikų knygos premija. Artimiausiu metu turėtų pasirodyti garsaus kino režisieriaus,

Oskaro premijos laureato Anthony Minghella'os *(Anglas ligonis, Talentingasis misteris Riplis)* šio romano ekranizacija. Jos teises įsigijo Hoolywoodo filmų gamintojas Miramax.

Romano veiksmas vyksta neįvardytame Vokietijos mieste apie 1958–1961 metus. Penkiolikmečiui filosofijos profesoriaus sūnui gatvėje pasidaro bloga. Berniukui padeda ir iki namų palydi amžiumi jam į motinas tinkanti moteris. Netrukus įvyksta tai, apie ką penkiolikmečiai paprastai tik svajoja: intymus ryšys su brandžia patyrusia moterimi, švelnus perėjimas nuo berniukiškų fantazijų į gryno kūniško geismo pažinimą, tampantį tiesiog seksualine priklausomybe. Knygos pradžia leidžia manyti, kad tai bus tik maža, lengva, pikantiška penkiolikmečio ir trisdešimt penkerių metų tramvajaus konduktorės meilės istorija. Pamažu istorija darosi vis painesnė, niūresnė ir virsta sudėtinga psichologine drama apie meilę, kaltę ir lemtį, įgyja politinių bei galiausiai filosofinių dimensijų.

Vieną dieną nelygus ryšys nutrūksta. Hana be pėdsakų dingsta, suteikdama jaunuoliui fizinių kančių, sujaukdama sielą ir ilgiems metams išlikdama jam savotišku moteriško erotiškumo etalonu. Tik po daugelio metų, būdamas teisės studentu, jis pamato buvusią mylimąją teismo salėje, kartu su kitomis Aušvico koncentracijos stovyklos prižiūrėtojomis kaltinamą sunkiais nusikaltimais. B. Schlinkas vaizduoja teismo procesą kaip profesionalus juristas ir mėgina tarpusavyje susieti buvusio kaltinamosios meilužio ir giliai sukrėsto studento jausmus bei dabartinę jo stebėtojišką refleksiją. Tai sunki užduotis. Psichologiškai labai tiksliai ir įtaigiai perteikiami jautraus jaunuolio, suprantančio, kaip smarkiai visą jo gyvenimą paženklino problemiškos meilės prisiminimai, kokią didelę įtaką turės jie vėlesniam jo intymiam gyvenimui, santykiams su moterimis ir apskritai su kitais žmonėmis, išgyvenimai. Jo apmąstymai lydimi paralyžiuojančio siaubo mylėjus moterį, padariusią protu nesuvokiamą nusikaltimą.

Skaitovas – ne daugiabalsis romanas, o veikiau prisiminimų monologas, asmeninių ir politinių apmąstymų knyga, parašyta iš trisdešimties metų distancijos. Romane gausu autobiografinių elementų. Nesunku atpažinti rašytoją, buvusį teisės studentą, aktyviai dalyvavusį nacių nusikaltimų tyrimų seminaruose, kai jaunoji karta kėlė moralinį maištą prieš nacistinės praeities slegiamus tėvus, kurie vylėsi savo nuodėmes paslėpę po ekonominio stebuklo laikų betonu. Buvusios nacių nusikaltėlės ir vėlesniosios kartos jaunuolio meilės istorija yra tarsi užaštrinta vokiečių karo ir pokario kartų santykių alegorija. Nepastebimai iškeliami ir be atsako, skaitytojo apmąstymui paliekami klausimai: kaip atsiranda kaltė, kur yra kaltės ir nekaltumo riba, ar atsako vaikai už savo tėvų kaltes, ar tai nusikaltimas – mylėti nusikaltėlį.

Pamažu prieš skaitytoją atsiveria visas sugriauto žmogaus gyvenimo tragizmas. Romano pradžioje dažnos jaunuolio, balsiai skaitančio knygas savo mylimajai, scenos atrodo lyg vienas iš nelygios poros bendravimo būdų, Hanos įnorių ar įsimylėjėlio dėkingumo išraiškų. Vėliau jos pasirodo esančios raktas į didžiąją Hanos paslaptį. Kodėl Hana stojo tarnauti į SS? Kodėl būdama koncentracijos stovyklos prižiūrėtoja prieš išsiųsdama ten, iš kur nebegrįžtama, ji liepdavo jaunutėms kalinėms jai balsiai skaityti? Kodėl ji taip staiga dingsta iš miesto, vos tik sulaukusi darbdavio pasiūlymo mokytis tramvajaus vairuotoja? Buvęs mylimasis vienintelis įmena jos budriai saugomą paslaptį: Hana – beraštė. Visas jos gyvenimas – nuolatinės žūtbūtinės pastangos slėpti šią savo ydą. Ji taip gėdijasi nemokėjimo skaityti ir rašyti, kad per teismo procesą prisiima didžiausią kaltę ir nuteisiama ilgiems metams kalėti. Studentas apstulbęs nuo tokio jos pasirinkimo: veikiau sutikti tapti nusikaltėle, nei būti demaskuota berašte! Buvęs mylimasis, dabar jau teisės profesorius, visus tuos metus jai skaito įrašinėdamas į garso kasetes geriausius literatūros kūrinius ir siuntinėja jai. Kalėjime milžiniškomis pastangomis Hana išmoksta skaityti

bei rašyti, savarankiškai studijuoja literatūrą apie koncentracijos stovyklas, apmąsto savo gyvenimą ir po aštuoniolikos metų įkalinimo, išėjimo laisvėn dieną, nusižudo. Kas tai, neišmatuojamos jokiais kodekso straipsniais kaltės išpažinimas? Šis, kaip ir daugelis kitų klausimų, lieka be atsako. Skaitytojas negali likti abejingas. Pristatatydamas šį B. Schlinko romaną, *Die Welt* primininė Schopenhauerio maksimą, kad geriausias stilius yra turėti ką pasakyti. Būtent tada, kai atrodė, jog apie Vokietiją, karą ir holokaustą jau viskas pasakyta ir parašyta, pasirodo ši be galo žmogiška, prikaustanti, filosofiškai nuteikianti, išties morali, bet nemoralizuojanti knyga ir peržengia nacionalines sienas, sulaukdama didžiausio pripažinimo, tapdama tarptautiniu bestseleriu. Trumpi sakiniai, santūri, tiksli, sugestyvi, be puošmenų kalba ir pasakojimas pirmuoju asmeniu padeda perteikti be galo intymią, paperkančią savo nuoširdumu introspekciją. Tai, be abejonės, vienas didžiausių šiuolaikinės vokiečių prozos laimėjimų.

Vertėja

Schlink, Bernhard

Sc42 Skaitovas : romanas / Bernhard Schlink ; iš vokiečių kalbos vertė Regina Ivanauskienė. – Vilnius : Vaga, [2000]. – 215 p.

Kn. taip pat: Beveik kriminalinis mįslingos meilės ir slegiančios kaltės tyrinėjimas / Regina Ivanauskienė, p. 212–215.

ISBN 5-415-01522-1

Skaitovas – populiariausias šiuolaikinio vokiečių rašytojo B. Schlinko (g. 1944) romanas.

UDK 830-3

Bernhard Schlink

SKAITOVAS

Romanas

Redaktorė *D. Šaduikienė*

Dailininkas *R. Čeponis*

Leidykla VAGA,

Gedimino pr. 50, LT-2600 Vilnius

Spausdino AB „Spindulys“,

Gedimino 10, 3000 Kaunas

Ji moteriška, paslaptinga, [illegible] nepaaiškinamai opi bei ūmi ir dvidešimčia metų vyresnė už jį, penkiolikmetį gimnazistą. Ji tampa jo pirmąja meile, padeda pasijusti tikru vyru. Kartą ji dingsta be pėdsakų, išlikdama jam moteriškumo etalonu. Tik po daugelio metų jis, teisės studentas, vėl pamato ją teismo salėje. Hana jo mylimoji, kartu su kitomis koncentracijos stovyklos prižiūrėtojomis kaltinama sunkiais nusikaltimais ir nuteisiama kalėti. Visus tuos ilgus metus jis palaiko su ja keistą, jiems vieniems suprantamą ryšį. Hana nusižudo išėjimo laisvėn dieną.